

प्रकरण-२

स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह

प्रकरण २

स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह

प्रस्तावना:

मराठी साहित्य संस्कृतीत स्त्रियांनी लिहिलेल्या साहित्याची सुरुवात महंदबा यांच्यापासून झाली. वारकरी संप्रदायातील संत कवयित्रींनी स्त्री साहित्य निर्मितीच्या परंपरेचा पाया घातला. महानुभाव संप्रदाय ते वारकरी संप्रदाय-समर्थ संप्रदायापर्यंत हा स्त्री साहित्य निर्मितीचा प्रवास सुरु राहिला. सुमारे सतराव्या शतकापासून ते एकोणीसाव्या शतकापर्यंत तो खंडित झालेला दिसतो पंडिती संप्रदाय आणि शाहीरी संप्रदायात स्त्रिया सहभागी होऊ शकल्या नाहीत. एकोणीसाव्या शतकातही सावित्रीबाई फुले या एकमेव कवयित्री आहेत. महात्मा फुलेंच्या अथक प्रयत्नांतून सर्वसामान्य स्त्री शिक्षणाचा प्रारंभ झाला. पुढे लोकहितवादी, आगरकर आदी समजासुधारकांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री स्वातंत्र्यासाठी जे प्रयत्न केले त्याचा एक भाग म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीला समाजात असलेल्या आपल्या स्थिती जाणीव होऊ लागली. शिक्षणामुळे ती लिहू लागली. स्वस्थितीचे भान आणि त्यातून येणाऱ्या दुरावस्थेची चित्रण व करण्याचं साधनच स्त्रीच्या हाती आलं. अशा लिखाणातूनच स्त्रियांनी लिहिलेल्या साहित्याची निर्मिती झाली. परंतु त्याला 'स्त्रीवादी' साहित्य म्हणता येणं शक्य नव्हतं. १९७७ च्या स्त्री मुक्ती चळवळीनंतर स्त्रियांनी जे साहित्य लिहिलं त्याला 'स्त्रीवादी साहित्य' म्हणता येणं शक्य आहे. स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहाला सुरुवातच मुळी १९७७ च्या स्त्रीमुक्ती चळवळीने झाली. या चळवळीने स्त्रियांसाठी असणारा प्रकार मानवतावादाचा सिध्दांत मांडला. स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहाची माहिती घेताना प्रथम १९७७ च्या स्त्रीमुक्ती चळवळीची माहिती घेणं अनिवार्य ठरतं.

अ) १९७७ स्त्री मुक्ती चळवळ

स्त्री मुक्ती चळवळ म्हणजे स्त्रीला स्वातंत्र्य मिळऊन देण्यासाठी केलेले प्रयत्न. दैनंदिन जीवनाच्या रहाटगाड्यातून आणि घरोघरी स्त्रियांना होणाऱ्या जाचातून स्त्रीची मुक्तता करणे हे स्त्रीमुक्ती चळवळीचे कार्य आहे. तसेच सामाजिक, आर्थिक दर्जा स्त्रीला मिळऊन देणे हे स्त्रीमुक्ती चळवळीचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. १९७५ साली जागतिक पातळीवर स्त्री मुक्ती चळवळीचा लढा उभारला गेला. एकोणीसावे शतकच स्त्रियांच्या दृष्टिने महत्त्वपूर्ण मानावे लागेल. युरोपामध्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या सुमारास प्रस्थापित वर्गव्यवस्था, वंशवाद, भांडवली शशासनसंस्था, साम्राज्यशाही यांच्या विरोधात समाजात एक जागृतीचा प्रवाह सुरु झाला. त्याच काळात एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरीस इंग्लंड, फ्रान्स आणि जर्मनीतील संघटकांनी स्त्रीवादी संकल्पनेचा पाठपुरावा केला. भारतात स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार व शोषणाकडे जाणीपूर्वक लक्ष वेधले ते भारतातील समाजसुधारकांनी. इसवी सनाच्या पाचव्या शतकापासून सतीची चाल प्रस्थापित होती ती एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत उदात्त म्हणून तिचा गौरवच केला जात होता. उच्चवर्णीय, समाजाबरोबरच दलित समाजातही स्त्रिया सती जात किंवा त्यांना तसे करण्यास भाग पाडण्यात येई. तत्कालीन परिस्थितीत सत्ताधारी धर्ममार्तंडांचे स्तोम माजले होते. अशा वेळी समाजविरोधी, धर्मविरोधी कृत्य करण्यास कोणी धजवत नसे. अशात 'राजा राममोहन रॉय' यांनी सतीविरोधी क्रांतीकारक चळवळ उभारली. ४ डिसेंबर १८२९ रोजी सतीबंदीचा कायदा लॉर्ड बेंटिकच्या कारकिर्दीत मंजूर झाला. आणि १८३२ मध्ये लंडनच्या प्रीव्ही कौन्सिलने त्यावर शिक्कामोर्तब केले.

त्याचबरोबर हिंदू धर्मांमध्ये स्त्रीला शूद्र आणि दास्य मानण्याचे काम मनुःस्मृती या ग्रंथाने केले. तत्कालीन हिंदू धर्मातील अनिष्ट रुढी प्रथांना मनुःस्मृतीने पाठबळ दिले. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २७ डिसेंबर १९२७ रोजी मनुःस्मृतीचे दहन केले. भारतीय स्त्री-मुक्ती ही जातीयता नष्ट केली तरच होऊ शकणार होती. कारण जातव्यवस्था ही सुध्दा स्त्री दुःखाचे मूळ होती. हा मनुःस्मृती दहन दिवस खऱ्या अर्थाने भारतीय स्त्री-मुक्ती दिवस ठरतो.

एकोणीसाव्या शतकात महात्मा ज्योतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या महान कार्यातून स्त्री शिक्षणाला सुरुवात झाली. सामान्य माणसे आपल्या बायकोला, मुलीला, बहिणीला शाळेत पाठऊ लागले. इथून जनसामान्यांमध्ये स्त्रीला स्वातंत्र्य मिळावे हा विचार रुजलेला दिसतो.

अशा प्रकारचे समाजात होणारे बदल म्हणजे स्त्री-मुक्ती चळवळीचे पहिले पाऊल होते. परंतु आजच्या दृष्टिकोनातून ती स्त्री-मुक्ती चळवळ नव्हती. पण सुरवात मात्र झाली होती.

आपण ८ मार्च हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून साजरा करतो. यादिवशी जगातील सर्व स्त्रिया संघटित होऊन पुरुषप्रधान शासन संस्थांचा अंत करण्याचे जाहिरनामे सादर करतात. संयुक्त राष्ट्रसंघानं १९७७ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर केलं आणि महिलांच्या प्रश्नांकडे सान्या जगाचे लक्ष वेधलं गेले.

ही स्त्रीमुक्ती चळवळ म्हणजे स्वैराचाराचा पुरस्कार करणारी तर नाही ना? स्त्रियांना सर्वाधिकार दिले तर समाज आपली आयुष्यभर जपत आलेली नितीमुल्ये उध्वस्त तर होणार नाहीत ना? असे प्रश्न या चळवळीच्या निमित्ताने पुढे आले. ही स्त्रीमुक्ती चळवळ काही पुरुषांच्या विरोधात नव्हती. तर पुरुषसत्ताक समाजाच्या पुरुषी विचारसरणीच्या विरोधात होती. स्वत्वाची जाणीव जागृती करणे हे स्त्रीमुक्ती चळवळीची मध्यवर्ती संकल्पना आहे.

युरोपमधील राज्यक्रांतीनंतर स्त्रीमुक्ती चळवळीला जोर चढला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील अनेक देश संघर्षातून स्वतंत्र होऊ लागले. त्याच दरम्यान स्त्री पुरुष समानतेचा, स्त्री मुक्तीचा विचार पुढे येऊ लागला. सान्या जगभर स्त्रीमुक्तीचे नवीन वारे वाहू लागले. प्रत्येक देशातील स्त्रियांची स्थिती, तिचे समाजातील स्थान यावर विचार विनिमय होऊ लागले. स्त्रियांना न्याय मिळऊन देण्यासाठी त्यांच्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी अनेक प्रकारे प्रयत्न केले गेले.

***स्त्री मुक्ती चळवळीच्या मागण्या :**

प्रत्येक स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य असणे हा या चळवळीचा पाया आहे. स्त्री ही परंपरागत दुर्बल घटक म्हणून दुर्लक्षित केली आहे. त्यामुळे काही ठिकाणी तिच्या अर्धवेळ नोकरीची मागणी होते. परंतु स्त्री मुक्ती चळवळीचे उद्दिष्ट्य हे स्त्री-पुरुष या दोघांना समान नोकरी पाहिजे असे दर्शविते. त्यामुळे पुरुषाचेही घराकडे लक्ष राहिल. आणि मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी दोघांना बरोबरीने उचलता येईल. स्त्रियांनाही त्यांच्या कामाचा मोबदला म्हणून सर्वसमान वेतन मिळाले पाहिजे. बऱ्याच वेळा असे होते की स्त्रीला पुरुषापेक्षा कमी वेतन मिळते. वास्तविक स्त्रियांच अधिक कष्ट करतात. स्त्रीला मिळणाऱ्या आर्थिक स्वातंत्र्यातून तिच्या कुटुंबाचे व स्त्री पुरुषाच्या सहजीवनाचे वातावरण संपन्न आणि पोषक होईल. फक्त स्त्री ने कष्ट करुन नवऱ्याने घरी बसून व्यसने करुन तिच्या पैशांवर मजा मारु नये. म्हणूनच स्त्रीला तिने कमावलेल्या पैशांवर

तिचाच अधिकार असावा. तसेच स्त्री अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडली की तिच्या मुलांच्या संगोपनाचा प्रश्न पुढे येतो. म्हणूनच स्त्रिया कामाला असण्याच्या ठिकाणी पाळणाघरे उभारण्याचा सरकारचा कायदा असावा. शिक्षण हे सर्वांना मोफत मिळायला हवे. स्त्रियांसाठी फक्त शिक्षक, परिचारीका वगैरे अशाच स्वरूपाचे शिक्षण न देता व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणही स्त्रियांना दिले गेले पाहिजे. त्यातून देशाचाच औद्योगिक विकास साधण्यास मदत होईल. तसेच विद्यार्थिनींप्रमाणेच नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांनाही वसतिगृहांची सोय असावी. त्यामुळे सतत बदली होताना होणारा घरासंबंधीचा त्रास वाचेल. चित्रपट साहित्य आणि प्रसारमाध्यमांतून होणारी स्त्रीची अवहेलना बंद केली पाहिजे. त्याचबरोबर हुंडाबंदीकायदा कठोरतेने अंमलात आणला पाहिजे. हुंड्यासाठी स्त्रियांना जो शारीरिक आणि मानसिक छळ सहन करावा लागतो. त्यास समाजाकडूनही विरोध केला जाऊन जागरुकतेने कायदा नियंत्रणेला मदतच केली पाहिजे. स्त्रीकडे फक्त उपभोगाचे साधन म्हणून पाहण्याचा पुरुषी दृष्टिकोन बदलायला हवा. त्यामुळे वेश्याव्यवसायाला आळा बसेल. स्त्रिया वेश्याव्यवसायाकडे वळण्याचे मुख्य कारण दारिद्र्य होय. जर स्त्रियांना समान न्यायाने नोकऱ्या मिळाल्या तर आपोआपच वेश्याव्यवसाय समाजातून हद्दपार होईल. त्याचबरोबर लैंगिक अत्याचार, बलात्कार या सारख्या गुन्ह्यांना कठोरतः कठोर शिक्षा करून समाजात जनजागृती करावी. त्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रिया मनमोकळेपणे वावरू शकतात. स्त्री ही अबला आहे. उपभोग्य वस्तू आहे या गैरसमजुती बलात्कार व लैंगिक अत्याचाराला कारणीभूत ठरतात. स्त्रीची अशी प्रतिमा नाहीशी करून समान मानवतावादाचा समाजात प्रचार व्हायला हवा.

त्याचप्रमाणे देवदासी प्रथाबंदीचा कायदाही कठोरपणे अंमलात आणून देवदासींचेही वेश्याव्यवसायिकांसारखेच पुनर्वसन करावे. त्यांना नोकऱ्या उपलब्ध करून त्यांच्या आर्थिक प्रश्न सोडवला पाहिजे. तसेच समाजानेही अशा स्त्रियांना स्वीकारून समाजमान्यता दिली पाहिजे. समान मानवतावादाचा पुरस्कार केला पाहिजे. ही एक सामाजिक जबाबदारी आहे. तसेच शासनामार्फत स्वतंत्र स्त्री आरोग्य केंद्राची उभारणी केली जावी. प्रत्येक मानवाचा त्याच्या शरीरावर स्वतःचाच अधिकार असतो. त्यामुळे गर्भपात, गरोदरपण, कुटुंबनियोजन याबाबतीत संपूर्ण अधिकार त्या स्त्रीलाच असावा. कायदयात तशी तरतूद असावी. आणि सामाजिक किंवा मानसिक कोणतेही बंधन या बाबतीत स्त्रीला असू नये. लिंग विषमतेवर आधारलेली श्रमविभागणी असू नये. घरात आणि बाहेरही स्त्रीला, तिच्या कामाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली तर कुटुंबातील व समाजातील तिची होणारी पिळवणूक थांबू शकेल. सर्वच स्त्रियांना समाननागरी कायदा

असावा. द्विभार्याप्रतिबंधक कायदा, घटस्फोटाचा कायदा यांसारख्या गोष्टीतही स्त्रीला स्वातंत्र्य हवे.

अशा आणखीही काही मागण्या स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या रुपाने स्त्रीच्या स्वतंत्र हक्कासाठी समोर आल्या आहेत. या सर्व मागण्यांसाठी स्त्रियांच्या संघटना उभ्या करणे हे स्त्रीमुक्ती चळवळीचे कार्य आहे. अशा चळवळीचा समाजामनावर मोठा परिणाम झाला. १९७० पासून सुरु झालेल्या या चळवळीचा, स्त्री हक्कांचा प्रश्नांचा प्रभाव साहित्यावरही झालेला दिसतो. एकोणीसाव्या शतकापासून साक्षर होऊ लागलेल्या स्त्रिया या स्त्रीमुक्ती चळवळीने जागृत झाल्या. आणि आपले हक्क आपले प्रश्न साहित्यातून मांडू लागल्या. यानंतरच फक्त स्त्रियांसाठी किंवा स्त्रीच्या हक्कासाठी, स्वातंत्र्यासाठी, स्त्रीचे प्रश्न उपस्थित करण्यासाठी जे साहित्य लिहिले गेले त्या साहित्याला 'स्त्रीवादी साहित्य' असे म्हटले गेले.

निष्कर्ष:

१. भारतीय परंपरेत स्त्रियांना दुय्यमत्व मिळाले होते. स्त्रियांचे शोषण आणि अन्याय हा समाजाच्या संरचनेचा अविभाज्य भाग राहिला.
२. १९७७ नंतरच्या स्त्रीमुक्ती चळवळीमुळे स्त्रीला स्वस्थितीची जाणीव झाली. व स्वतःवरील अन्यायाविरुद्ध, शोषणाविरुद्ध ती बंड करून उठली.
३. स्त्री ही अबला, उपभोग्य वस्तू आहे अशी तिची प्रतिमा नष्ट होऊन समान मानवतावादाचा समाजात प्रचार सुरु झाला.
४. एकोणीसाव्या शतकापासून स्त्रिया साक्षर होऊ लागल्या. अशा साक्षरतेतूनच पुढे स्त्रीवादी साहित्याचा उगम झाला.

ब) स्त्रीवादी साहित्याची प्रेरणा, स्वरूप आणि वाटचाल :

१९७७ च्या स्त्री मुक्ती चळवळीनंतर 'स्त्रीवाद' ही संकल्पना अस्तित्वात आली. स्त्रीमुक्तीचा अर्थ स्त्रियांना संपूर्ण स्वातंत्र्य असा आहे. तर स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांच्या हक्कांसाठी तयार केलेली भूमिका होय. स्त्रीवाद हा स्त्री-पुरुष समानतेचा विषय आहे. स्त्रियांना बाई पणामुळे अन्याय सहन करावा लागतो. स्त्रियांचे शोषण केले जाते. त्यांची पिळवणूक केली जाते. हे सर्व थांबविण्याशिवाय मानवमुक्ती होणे शक्य नाही. स्त्रीचे कौटुंबिक, सामाजिक आणि आर्थिक दुय्यमत्व नष्ट करणे हे स्त्रीवादी संघटनांचे प्रमुख ध्येय आहे. जगातील प्रत्येक संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना दुर्बल घटक मानले जाते. त्यामुळे पुरुषांपेक्षा कमी सत्ता मिळून पुरुषसत्ताक नियंत्रणाने स्त्रिया कायमच्या जखडल्या जातात. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रातील विषमता आणि स्त्रियांचे शोषण नष्ट करण्यासाठी, दुय्यमत्व नष्ट करण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रीवादाचे लक्ष समान हक्क आणि स्त्रियांसाठी अधिकाधिक संधी मिळवण्यावर आहे. समाजातील सर्वच थरावर जाणीव जागृती करणे हीच स्त्रीवादाची प्रमुख संकल्पना आहे. ही स्त्रीवादी संकल्पना मराठी साहित्यातून पुरेपुर उमटलेली आहे. स्त्रीमुक्ती चळवळ हीच स्त्रीवादी साहित्याची खरी प्रेरणा आहे.

* स्त्रीवादी साहित्याची प्रेरणा :

प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्री-मुक्ती विचारांच्या पाऊलखुणा सापडतात. भारतीय परंपरेमध्ये स्त्री पिळवणूक सहन करत होती. आपल्या संस्कृतीत वेळोवेळी बदल होत गेले. त्याचा परिणाम स्त्रियांची स्थिती बदलण्यात जरूर झाला. त्यामध्येही तिच्यावरील अन्यायाचे स्वरूप बदलले तरी स्त्रीचे दुय्यमत्व मात्र तेच राहिले. तिचे दुय्यमत्व आणि त्यातून होणारे तिचे शोषण हे समाजरचनेचाच एक भाग बनून राहिला. पुढे औद्योगिक, आर्थिक क्रांती झाल्यावर मानवामध्ये वैचारिक क्रांतीही वाढीस लागली. अशातूनच व्यक्तीस्वातंत्र्य व त्यातून पुढे स्त्री स्वातंत्र्य या संकल्पना पुढे आल्या. स्त्रीचा माणूस म्हणून विचार कौटुंबिक आणि सामाजिक पातळीवर होऊ लागला आणि स्त्रीवादी चळवळ उभी राहिली. शोषण, विषमता आणि अन्याय या गोष्टींचा प्रतिकार करणे आणि एका नवीन न्याय समाजव्यवस्थेचे निर्माण करणे हे स्त्रीवादी चळवळीचे प्रमुख ध्येय आहे.

साहित्यातून संस्कृतीचे दर्शन होते. त्यामुळेच कोणत्याही चळवळीचे क्रांतीचे प्रतिबिंब हे साहित्यातून उमटतेच. स्त्रीवादी चळवळ ही साहित्याच्या रूपाने

समाजासमोर येऊ लागली. स्त्रीमुक्ती चळवळीचे एक महत्वाचे अंग म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. स्त्रीवादी साहित्याची व्याख्या करताना फिमेल म्हणजे स्त्री- फेमिनेझम म्हणजे स्त्रीवाद-स्त्रीप्रधानता किंवा फेमिनिस्ट म्हणजे स्त्रीवाद होय! स्त्रियांनी लिखाण केले म्हणून त्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येणार नाही. स्त्रियांनी लिहिलेलं प्रत्येक साहित्य हे स्त्रीवादाचा पुरस्कार करणारं असेलच असे नाही. कारण प्रत्येक स्त्री ही स्त्रियांवर होणाऱ्या शोषणाला पिळवणूकीला साहित्यातून व्यक्त करेलच असे नाही. एखादी स्त्री ही कोणत्याही विषयावर लेखन करू शकते. ते साहित्य फक्त स्त्रीने लिहिले म्हणून स्त्रीवादी साहित्य होऊ शकत नाही.

अश्विनी घोंगडे म्हणतात, "जाणीव जागृती हा स्त्री चळवळीचा मुख्य आधार असल्याने अशा 'खास' अनुभवांना आविष्कृत करणारे साहित्य हे स्त्रीवादी साहित्य होय." ^१ म्हणून स्त्रीवादी साहित्यामध्ये जाणीव जागृती असणे महत्वाचे ठरते. साहित्य हा संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे. तसेच स्त्रीवाद हा या सांस्कृतिकरणाचा एक भाग आहे. किंबहुना संस्कृतीतील सर्व व्यवहारांना एकत्र बांधण्याचे काम हे स्त्रीवादी विचारप्रवाहाने केलेले दिसते. कारण स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्री जाणीवा या भूमिकेचा पुरस्कार करत असतानाच त्या समान मानवतावादाचाही पुरस्कार करतात.

स्त्रीवादाचा उगम हा सर्वप्रथम पाश्चिमात्य देशांमध्ये झाला. व्हर्जिनिया वुल्फ, बार्बारा स्मिथ, सीमॉ द बोव्हा, एलेन शॉवॉल्टर, केप मिलेट या लेखिकांनी स्त्रीजीवन आणि स्त्रीसाहित्य हे स्त्रीत्वाला अनुसरून असल्याने अशा साहित्याच्या अभ्यासासाठी स्त्रियांनीच त्याची समीक्षा करावी असे म्हटले आहे. बार्बारा स्मिथ यांनी 'दूवर्डस ए ब्लॅक फेमिनिस्ट क्रिटिसिझम' या आपल्या ग्रंथाद्वारे कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा मांडली आहे. 'द सेकंड सेक्स' या पुस्तकातून लेखिका 'सीमॉ द बोव्हा' यांनी स्त्रीप्रश्नाच्या मूळावरच घाव केला आहे. त्या म्हणतात. पुरुष स्वतःची ओळख करून देताना 'मी पुरुष आहे' असे न म्हणता 'मी माणूस आहे' असे म्हणतो. तर स्त्रीला माणूस म्हणून घेण्यासाठी 'मी बाईमाणूस आहे' असा उल्लेख करावा लागतो. माणूस म्हणून पुरुष प्रातिनिधीक होऊ शकतो. पण बाई नाही. सीमॉ द बोव्हा पुढे म्हणतात, "She not born, rather becomes a woman"^२ म्हणजेच कुणी स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही. परंतु नंतर तिला तसे बनवण्यात येते. पुरुषसत्ताक परंपरेने स्त्रीला दुर्बल, दुय्यम बनून जन्मापासून तिच्यावर बाईपणाचे संस्कार करण्यात आले.

स्त्रीवादी साहित्यसमीक्षेवर आपले मत मांडताना डॉ. अनिल सपकाळ म्हणतात- "स्त्रीवादी समीक्षेने स्त्रीच्या साहित्याच्या संदर्भात स्त्रीविशिष्ट अनुभव,

स्त्रीकेंद्री अनुभव आणि स्त्रीवादी अनुभव या संज्ञा रुढ करुन साहित्यातील अनुभव विश्वाचे तीन गटात वर्गीकरण केले. स्त्रीवादी समीक्षेने स्त्रीवादी वाचन. (फेमिनिस्ट क्रिटिक) आणि जैववाचन (गायनोक्रिटिसिझम) या भूमिका स्वीकारुन साहित्याचे वाचन केले. स्त्री अथवा पुरुषांनी लिहिलेल्या साहित्याचे स्त्रीकेंद्री, स्त्रीलक्ष्यी वाचन, अर्थविवरण व मूल्यमापन साहित्यकृतींच्या संदर्भात स्त्रीवादी वाचनाद्वारे केले जाते. गायनोक्रिटिसिझममध्ये स्त्री लेखिकांनी निर्माण केलेल्या कलाकृतीचे वाचन करत असताना ह्या लेखिकांच्या बाईपणावर लक्ष केंद्रित केलेले असते”^३ डॉ. सपकाळ यांचे वरील मत पाहताना स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्रीविशिष्ट, स्त्रीकेंद्री अनुभव असते. हे स्पष्ट होते. साहित्यातून येणाऱ्या बाईपणावर लक्षकेंद्रित न करता स्त्री म्हणून असलेल्या भावना, जाणीवा आणि अनुभव म्हणजेच खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी साहित्य होय.

पुरुषप्रधानतेला प्रखर विरोध करत स्त्रियांची प्रतिमा उंचावणाऱ्या संस्कृतीचा पुरस्कार करणे ही स्त्रीवादी साहित्याची प्रमुख प्रेरणा आहे. “एखाद्या गोष्टीला अर्थ प्राप्त होण्यासाठी, दुसऱ्या गोष्टीचा अंत करावा लागतो. पुरुषाला पराक्रमी ठरवायचे असेल तर स्त्रीला दुबळी ठेवावीच लागते. पुरुष स्वामी असेल तर दासीपद स्त्रीकडे येते पुरुष सक्रीय दाखवायचा असेल तर स्त्री निष्क्रिय दाखवावी लागते.”^४ असे अश्विनी धोंगडे म्हणतात. त्याचप्रमाणे गीता साने यांनी आपल्या ‘भारतीय स्त्रीजीवन’ या पुस्तकात स्त्रीवादी चळवळीच्या वेदनेला व्यक्त केले आहे. त्या म्हणतात, “कोणताही मावमुक्तीचा लढा मग तो दलितांचा असो वा स्त्रियांचा असो तो वेदनेने भरलेला असतो. भारतीय स्त्रियांचाही मुक्ती लढा याला अपवाद नाही.”^५

त्याचबरोबर स्त्रीला सामाजिक बंधातून मुक्त करतानाच तिच्या कौटुंबिक बंधनांचा विचार ही स्त्रीवादामध्ये होतो. कुटुंबाकडून स्त्रीची पिळवणूक थांबवणे हे प्रमुख उद्दिष्ट स्त्रीवादाचे आहे. याबद्दल अरुणा दुभाषी म्हणतात, “भारतीय स्त्री ही कुटुंब व्यवस्थेत बांधलेली आहे तिची सुटका व्हावयाची असेल तर कुटुंबसंस्था मोडण्याचा आणि नवे प्रश्न निर्माण करण्याचा मार्ग उचित ठरणार नाही. स्वयंपाकाच्या आणि संगोपनाच्या जबाबदारीतून स्त्री मुक्त करण्याचे उपाय शोधावे लागतील आणि यशस्वीपणे राबवावे लागतील. असे झाल्यास स्त्री शक्ती वेगळ्या कार्याच्या दिशेने वळवता येईल. अशा दिशेने आपण वाटचाल केली तर भारतीय स्त्रीवाद आकाराला येऊ शकेल.”^६

साहित्य हा संस्कृतीचा आरसा आहे. म्हणूनच स्त्रीला स्वातंत्र्य मिळऊन देणे, तिचे शोषण थांबवणे, पिळवणूक थांबवणे हे साहित्यातून घडू शकेल. स्त्री-पुरुष

समानता आणि त्यातूनच समान मानवतावाद यांना पुष्टी देण्याचे कार्य स्त्रीवादी साहित्यातून करता येते. हीच स्त्रीवादी साहित्याची प्रेरणा आहे.

* स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप :

स्वातंत्रोत्तर काळात स्त्रीवादी साहित्यनिर्मितीला प्रारंभ झाला असला तरी 'स्त्रीवाद' ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने रुढ झाली ती १९७७ च्या स्त्रीमुक्ती चळवळीनंतर. याचवेळी महिलांच्या प्रश्नांकडे सान्या जगाचे लक्ष वेधले गेले. महाराष्ट्रातही ही स्त्रीमुक्ती चळवळ जोम धरू लागली. स्त्रियांच्या प्रश्नांना केंद्रस्थानी ठेऊन काही नियतकालिके निघाली. बायजा, दिशा, मिळून सान्याजणी, महिला आंदोलन पत्रिका, प्रेरक ललकारी इ. व्यक्तित्वस्वातंत्र्यासाठी उत्सुक स्त्रियांची एक पिढी उभी राहिली. अर्थार्जनासाठी स्त्री घराबाहेर पडली. चूल-मूल, घर-संसार या सिमीत वातावरणापेक्षा तिच्या कामाचे, जगण्याचे क्षेत्र विस्तारले, आणि अनुभव क्षेत्रही. विविध आव्हाने आणि घर-संसार सांभाळताना जी कसरत करावी लागली. त्याबरोबर होणाऱ्या हालअपेष्टा, होणारी मानसिक-शारीरिक छळवणूक स्त्री साहित्यातून मांडू लागली. अशा या स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप आपल्याला कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र आणि कविता अशा स्वरूपात पहावे लागेल.

* मराठी स्त्रीवादी कथा :

स्त्रीचा एक व्यक्ती म्हणून विचार करणारे साहित्य म्हणून स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह सुरु झाला. कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, शारीरिक अशा सर्वच बाबतीत तिचे होणारे शोषण थांबविण्यासाठी अशा जाणीव जागृतीसाठी स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झाली. मराठी साहित्यातील कथा साहित्यात विभावरी शिरूरकरांच्या 'कळ्यांचे निःश्वास' हा कथासंग्रह प्रभावितपणे १९६३ मध्ये प्रकाशित झाला. प्रौढ कुमारिकांचे प्रश्न यातून प्रखरतेने मांडले आहेत. ही स्त्री नवशिक्षित आहे, कमावती आहे. पण लग्न करून संसार थाडू शकत नाही तर आई बाबांचा संसार सांभाळण्याची जबाबदारी तिच्यावर येते. तिची शारीरिक मानसिक ओढाताण या कथासंग्रहातून प्रत्ययाला येते.

कृसुमावती देशपांडे यांनी समाजातील अनेक स्तरांमधील उपेक्षित स्त्रियांच्या भावभावनांचे प्रकटीकरण आपल्या कथांमधून केले. तर शिरीष पै यांनी आपल्या कथांमधून स्त्रीची गर्भधारणा, अपत्यप्राप्ती, त्यातील आनंद आणि त्याचबरोबर

एकाकीपणे दुःख भोगणारी स्त्री तिची मनोवस्था आपल्या कथांतून दाखविली आहे. स्त्रीकेंद्री मनोविश्लेषणात्मक चित्रणावर त्यांचा भर दिसतो.

१९६० नंतरच्या काळात कुटुंबपध्दती विभक्त झाल्याने, नोकरी करणारी स्त्री समाजात रुळू लागली. त्यामुळे समाजात एक नवीन अर्थकारण, नवी जीवनशैली रुजू लागली. स्त्री स्वतःच्या नजरेतून पुरुषांकडे पाहू लागली. पतीला ईश्वर न मानता सहजीवनसाथी मानू लागली तरीही तिचा कोंडमारा संपत नाहीच. जोत्सना देवघर आपल्या कथांतून शहरी, ग्रामीण, आदिवासी, देवदासी, शेतकरी, वेश्या आदी स्तरांतील स्त्री समस्यांचे चित्रण करतात. विजया राजाध्यक्ष यांनी 'कमळ' या कथेत वयोमानाप्रमाणे स्त्रीदेहात होणारे बदल यांचे वर्णन केले आहे. ऋतूप्राप्ती, लैंगिक संबंधात स्त्रीचा सहभाग, गर्भधारणा, ऋतूसमाप्ती अशा शरीरनिष्ठ अनुभवांतून जाताना स्त्रीच्या विविध भावावस्था त्यांनी वर्णन केल्या आहेत. गौरी देशपांडे यांच्या साहित्यातून स्त्रीवादाचा स्पष्ट आविष्कार दिसतो. त्यांच्या कथालेखनामागे नात्यांचा शोध हेच प्रमुख सुत्र दिसून येते. कुठल्याही नात्याची कायदयाची किंवा प्रेमाची सक्ती नाकारणे ही गोष्ट स्त्रीवादी म्हणून गौरी देशपांडेच्या कथांमधून जाणवते. 'एकेक पान गळावया' मधून त्यांनी मातृत्वभाव, वात्सल्य या गोष्टीत फक्त स्त्रियांची मक्तेदारी असू नये हे स्पष्ट केले आहे. प्रिया तेंडूलकरांनी नातेसंबंध -लग्नबंधने कशी तुटली जातात. स्त्री-पुरुष नातेसंबंध कसे बिघडत जातात याचे चित्रण आपल्या कथांतून केले आहे. 'सॉरी फॉर द लास्ट नाईट' यातून लग्नसंस्थेसंबंधी प्रश्न उपस्थित केला आहे. त्यांच्या कथानायिकेला नित्याचा, नकोसा वाटणारा संभोगाचा अनुभव 'वारं' या कथेतून वर्णिला आहे. मेघना पेठे यांनीही 'कोल्हयाचं लगीन' यासारख्या कथेतून मातृत्व आणि कामभावना एकाच ठिकाणी व्यक्त केल्या आहेत. सानिया यांच्या लेखनातूनही स्त्री-पुरुष नाते संबंध, यांवर प्रकाश टाकलेला आहे.

* मराठी स्त्रीवादी कादंबरी :

मराठी साहित्यात स्त्रीवादी विचारसरणीचा प्रारंभ विभावरी शिरुरकरांपासून झाला. आधुनिक मराठी साहित्यातील लेखिकांनाही विभावरी शिरुरकरांचा वारसा लाभला आहे. त्यांनी १९३४ मध्ये 'हिंदोळयावर' ही कादंबरी लिहिली. यामधील स्त्रीजीवनाच्या समस्या आणि स्त्रीकेंद्री अनुभव विश्व चित्रणाने मोठी खळबळ माजवली होती. परितक्त्या स्त्रीच्या जीवन समस्या विभावरी शिरुरकरांनी या कादंबरीतून मांडल्या आहेत. मेघना पेठे यांनीही स्त्रीवादी लेखन केले आहे. काय लिहायचे? आणि कसे लिहायचे? याबद्दलची स्त्रियांवरील बंधने त्यांनी झुगारून दिली आहेत. 'नातिचरामी'

या कादंबरीतून मेघना पेठे यांनी लैंगिक संबंधाचे संवेदन बेधडकपणे व्यक्त केले आहे. शरीरसंबंधमध्ये स्त्रीचा बरोबरीचा सहभाग असतो. मग सुखप्राप्तीचा अधिकार तिला का नसावा.? असा त्यांचा प्रश्न आहे. सानिया यांची 'आवर्तन' ही कादंबरी लग्नबाहय सहजीवनाचा, शरीरसंबंधांचा पुरस्कार करते. तर अंजली सोमण यांच्या 'बंदिश' या कादंबरीतून संसाराचे कष्ट सोसत स्त्रीचळवळ पुढे नेणारी स्त्री, आणि स्वतःच्या फायदयासाठी अशा स्त्रियांचा वापर करून घेणारे पुरुष, त्यांच्यामुळे या चळवळीवर झालेला परिणाम यांचे चित्रण पहायला मिळते. मराठीतील एक महत्वाची स्त्रीवादी कादंबरी म्हणजे 'रीटा वेलिणकर', शांता गोखले लिखित या कादंबरीतून पुन्हा प्रौढ कुमारीकांचा प्रश्न समोर आला आहे. लग्न न होऊ शकलेली रीटा लग्नबाहय संबंधांना समाजात मान्यता मिळावी म्हणून प्रयत्न करते. परंतु तसे न होता रीटा मात्र नर्व्हस ब्रेकडाउनच्या अवस्थेत जाते. शशवटी सारी समाजबंधने, झुगारून ती एक माणूस म्हणून मोकळा श्वास घेऊ इच्छिते. या कादंबरीतून स्त्रीस्वातंत्र्याची परिपूर्ती शांता गोखलेंनी दाखविली आहे. अशा कादंबऱ्यांमधून स्त्री स्वातंत्र्यासंबंधीचे तिच्या लैंगिक स्वातंत्र्यासंबंधीचे, संवेदनाबद्दलचे प्रश्न उपस्थित केले आहे. त्याबद्दलची चिकित्सा व्यक्त केली आहे. हा आशादायक बदल आहे. आणि हळूहळू स्त्रीवादी कादंबरी स्त्रीकेंद्री भूमिकेतून लिहिली जात आहे.

* मराठी स्त्रीवादी आत्मचरित्र :

स्त्रीजीवनाचे लक्षवेधी चित्रण हे आत्मचरित्रातून येत असते. म्हणून आत्मचरित्र हा स्त्रीजीवनाचा जवळचा साहित्य प्रकार आहे. त्यातून स्त्रीजीवन अधिकाधिक चांगल्याप्रकारे समजून घेता येते. कारण त्यात कल्पनाविलासाला स्थान नसते. अनेक स्त्रियांनी आत्मचरित्रे लिहिली आहेत. त्यातून काळानुसार बदलत गेलेला दृष्टिकोन प्रत्ययाला येतो.

लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'स्मृतिचित्रे' हे आत्मचरित्र अत्यंत लोकप्रिय झाले. ना.वा. टिळक आणि स्वतःची प्रतिमा त्यातून उजळवण्यात लक्ष्मीबाई यशस्वी झाल्या आहेत. मराठी साहित्यातील एक अजोड लेणे म्हणून आजही मराठी साहित्यात त्याचा गौरव केला जातो. कमल पाध्ये यांनी 'बंध-अनुबंध' या आत्मचरित्रातून बालपणी लैंगिकतेच्या बाबतीत एका नातलग पुरुषाने गैरफायदा उठवण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. त्यातून त्यांच्या बालमनावर झालेल्या आघाताचे चित्रण केले आहे. उर्मिला पवार यांनी 'आयदान' मध्ये लग्नाच्या पहिल्या रात्री प्रतिसाद न दिल्याने 'कमालीची थंड ' असा शोरा नवऱ्याने दिला होता. पण मनाविरुद्धच्या शरीरसंबंधांना उर्मिला पवार यांनी स्पष्ट नकार दिला होता. याच आत्मचरित्रात एक विधवा गरोदर राहिल्यावर

गावकऱ्यांनी तिचा लाथा मारुन तिचा गर्भपात केला. लैंगिक बंधनातून एखादीचा जीव घेण्यापर्यंतची क्रूरता समाजात असते. त्याचे भयाणचित्र यातून आले आहे. हंसा वाडकर यांनी 'सांगत्ये ऐका' या आपल्या आत्मकथनातून स्त्री निव्वळ भोगाचेच साधन म्हाणून समाजातील प्रत्येक घटकातील पुरुष तिच्याकडे पहात असतो. हयाचे चित्रण आले आहे. त्यांच्या आत्मचरित्रातून स्त्री म्हणून वाटयाला आलेले जीवन किती भयाण आणि असुरी आहे हे सांगितले आहे. मल्लिका अमरशेख यांनी 'उध्वस्त व्हायचंय मला' या आत्मचरित्रातून स्वतःचे लहान वयात आलेले कमालीचे संघर्षमय जीवन चित्रण केलेले आहे. समाजाची नैतिक बंधने या आत्मचरित्रातून झुगारुन दिली आहेत. त्यांनी कोणताही अनुभव वर्ज्य केला नाही. पहिल्या न आवडणाऱ्या संभोगाचा किंवा मासिक पाळीचा अनुभव त्या बिनदिक्कतपणे लिहितात.

दिवसेंदिवस स्त्री आत्मचरित्रांची संख्या वाढत आहे. १९८० नंतरच्या आत्मचरित्रांतून लैंगिक संवेदनांचे मार्मिक चित्रण येते. त्यातून स्त्रीवादाला अनन्यसाधारण महत्त्व दिलेले आहे.

* मराठी स्त्रीवादी कविता :

कविता हा सर्वश्रेष्ठ वाङ्मयप्रकार आहे. स्त्रीवादी विचारसरणी या साहित्यप्रकारातून फार प्राचीन काळापासून प्रकटली आहे. महंदबा यांच्यापासून मुक्ताबाई, जनाबाई, बहिणाबाई अशा संत कवयित्रींनी भक्तीमहात्म्याबरोबर आपल्या ओवी अभंगातून स्त्री दुःखाला वाट करुन दिली आहे. १९५० पूर्वी म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळापूर्वीच्या दोन महत्त्वाच्या कवयित्री आहेत. लक्ष्मीबाई टिळक आणि बहिणाबाई चौधरी. या दोन्ही कवयित्री पूर्णतः साक्षर नव्हत्या. पण स्त्रीजीवनाचे यथार्थ चित्रण त्यांच्या काव्यातून येते. स्त्रीचे दुःख व्यक्त करताना बहिणाबाई म्हणतात-

“उठ सासुरवाशीन बाई

घे सोशीसन घे घालू नको वो वाद

कर माहेराची याद”

(सासुरवाशीण, बहिणाबाईची गाणी)

अशा ओळीतून सासुरवाशीन स्त्रीचे वास्तव दर्शन घडते. १९५० ते ७६ या काळात इंदिरा संत, पदमा गोळे, संजीवनी मराठे, शांता शेळके, पदमा लोकूर, सरिता पदकी,

शिरीष पै. या कवयित्री येतात. यांच्या कवितात स्त्री भावनेच्या, दुःखाच्या जाणीवा असल्या तर त्यांना पूर्णतः स्त्रीवादी म्हणता येणार नाही.

“दूरदूरच्या ओसाडीत

भरकणारे पाय

त्वचेमागील एकाकीपण कधी सरते काय?”

(एकाकी, शांता शेळके)

अशी एकाकीपणाची भावना यात असली तर त्यांत दुजेपणाची, सहवासाची गरज भासणारी स्त्री आहे. इंदिरा संतांनी कुटुंबातील स्त्रीचं होणारं शोषण कवितेतून व्यक्त केलं आहे.

“मी म्हणजे केरवारा, स्वैपाकपाणी

मी म्हणजे हेच काही चैतन्याची चमक नाही

चालत्या बोलत्या पाषाणाला सुख नाही, दुःख नाही.”

(फॉसिल , इंदिरा संत)

मध्यमवर्गी स्त्री अर्थार्जनासाठी नोकरी करू लागली. परंतु घर आणि नोकरी सांभाळण्याची कसरत तिला करावी लागते.

“शिजणारी तीच आणि शिजवणारीही तीच”

(मध्यमवर्गी गार्गी इंदिरा संत)

असे म्हणत स्त्रीची कुंचंबणा स्पष्ट केली आहे. घरासाठी राबणाऱ्या स्त्रीची कुणीही दखल घेत नाही. कौटुंबिक शोषण परंपरागत चालत आले आहे. पद्मा गोळे त्याविषयी म्हणतात-

“तिच्या श्वासाशिवाय घरातले पानसुध्दा हलत नाही

तरी तिच्या अस्तित्वाची जाण कुणालाही होत नाही.”

(ती आकाशवेडी)

तिच्या कष्टाचे फळ तिला अपमानात, दुर्लक्षितपणातून मिळते असा आशय सांगणारी ही स्त्रीवादी कविता आहे. अशाच पध्दतीचा आशय नीरजा यांनी आपल्या काव्यातून मांडला आहे.

“मुलाबाळांचा संसार खचाखच भरलेला

तिच्या चारही बाजूंनी

आणि ती अशी असहाय उधळलेल्या आयुष्याचे

तुटलेले लगाम हातात घेऊन."

(अडकलेला पतंग-नीरजा)

इंदिरा संत, शांता शेळके, शिरीष पै, पद्मा गोळे इ. पहिल्या पिढीतील कवयित्रींनी बहुदा आत्मविष्काराच्या प्रेरणेने पुरुषकेंद्रित कविता लिहिली आहे. कौटुंबिक चौकट आणि ती ओलांडताना होणारा त्रास याचाही प्रत्यय या कवितांतून येतो. पण आवडत्या पुरुषाचा ध्यास, मिलनाची आस आणि पुरुषानं दिलेलं दुःख या मर्यादित आशयात त्यांची कविता फिरत होती.

परंतु १९७७ हे जागतिक महिला वर्ष म्हणून जाहीर झालं आणि स्त्रीवादी विचारसरणीच्या लेखनाची लाटच साहित्यात निर्माण झाली. अशी स्त्रीवादी कविता जास्तीत जास्त प्रभावशाली ठरली. संसार, नोकरी, मुलंबाळं, नातीगोती हे सर्व स्त्री सांभाळतच असते. पण सामाजिकतेमध्ये तिचे स्थान दुय्यमच असते. त्यामुळे ती सामाजिक शाषेणाला बळी पडते-

"आमच्याकडे दाही दिशा लक्ष्मणरेषा
ओलांडाव्याच लागतात
रावणांना सामोरे जावे लागते
एवढेच कमी असते
कुशीत घेत नाही भुईं दुभंगून"

(आकाशवेडी-पद्मा)

१९८० ते २००० या दोन दशकांतील कवयित्रींना स्त्रीवादी म्हणावे असे वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यलेखन केले. या दुसऱ्या पिढीतील कवयित्री सुहासिनी इर्लेकरांनी त्याच्या गाथा या काव्यसंग्रहातून मध्यमवर्गीय आणि पांढरपेशा या समाजाच्या कक्षा ओलांडून झोपडपट्टीतल्या शोषितांच्या वेदनांवर प्रकाश टाकलेला आहे. तर 'स्वातंत्र्यदिन नावाचे श्रावणव्रत ' या कवितेतून त्यांनी राजकीय, सामाजिक परिस्थितीवर पुराणकथेचा दाखला देत उपरोधक भाष्य केले आहे.

पारंपारिक स्त्रीजीवनाच्या शोषणाबद्दल अधिक स्पष्टपणे आक्रमकपणे तीव्र निषेध करत या दुसऱ्या पिढीतील कवयित्रींना व्यवस्थेलाच नकार दिला आहे. या दुसऱ्या पिढीमध्ये प्रामुख्याने प्रभा गणोरकर, मल्लिका अमरशेख, रजनी परुळेकर, अनुराधा पाटील, अरुणा ढेरे, प्रज्ञा लोखंडे या कवयित्रींनी अत्यंत प्रगल्भ जीवन जाणीव आपल्या काव्यामधून आविष्कृत केली आहे. केवळ एक स्त्री म्हणून नाही तर

एक माणूस म्हणून समाजात वावरत असताना प्रेम-विरहाचे, एकाकीपणाचे, तुटलेपणाचे दुःखःद अनुभव अत्यंत वेधकंपणे प्रभा गणोरकरांनी व्यक्त केले आहेत.

“त्वचेखाली वाढणाऱ्या एखादया दुर्घर रोगमुळाप्रमाणे
आपल्या मनामध्ये दबा धरून आहेत
अपरिचयाचे दुःखकण”

अशा ओळींतून त्या स्त्रीसंवेदनांचे आविष्करण करतात. या काळातल्या एक प्रभावी लेखन करणाऱ्या कवयित्री आहेत. मल्लिका अमरशेख. त्यांच्या कवितेतून प्रथम पाश्चात्यांकडून आलेल्या स्त्रीवादाचा उदघोष केला गेला आहे. त्यांच्या ‘वाळूचा प्रियकर’ या काव्यसंग्रहातून त्यांनी मराठी कवितेत निर्माण झालेली स्त्री-प्रतिमा घुडकाऊन लावत स्त्री-पुरुष संबंधाची आजवर झाकून ठेवलेली काळीकुट्ट बाजू एकदम प्रकाशात आणली आहे. समाजातील पुरुषी अधिसत्तेला बळी पडलेल्या स्त्रीचे दुःख त्या व्यक्त करतात.

“आमच्या आयुष्याच्या नाक्यानाक्यावर
वासूगिरी करणारे तुमचे लंपट शब्द
इथल्या प्रत्येक आईचा पदर
असंख्य जळवांनी भरलेला.”

ही व्यवस्थाच नाकारत व्यवस्थेची लढण्याची निग्रही भूमिका त्या घेतात.

“या मैदानात जखमांची पाऊलखुणा
बुजून जाईल उदया-परवा
म्हणून लढायचं थांबणार का?
पूर्णविराम नसलेला पराभव
विषासारखा भिून लागला अंगाअंगात
पण जोवर लगाम हातात आहे.
घोडा दौडतोय पुढं तोपर्यंत लढणं भाग आहे.
सूर्यास्ताची वाट न पाहता”

अशी झुंजार कविता त्या ‘महानगर’ या काव्यसंग्रहातून लिहितात स्त्री दुःख जाणीवेबरोबरच महानगर, त्याचं रौद्र रूप, भीषण दारिद्र्य, निष्ठूर आणि सर्वकषशोषण असा व्यापक आशय त्या आपल्या कवितेत सामाऊन घेतात.

रजनी परुळेकरांची कविताही प्रामुख्याने महानगरीय संवेदना व्यक्त करते. तसेच समाजपुरुषाने स्त्रीच्या केलेल्या मानहानीचे, शोषणाचे दुःखित सूर त्यांच्या कवितेतून ऐकू येतात. स्त्रीवादी संकल्पना, स्त्रीमुक्ती संकल्पना पुढे आल्यावर स्त्री-पुरुष संबंधाचे नवे संदर्भ या कवयित्री शोधू लागतात. नवऱ्याने केलेला बलपूर्वक संभोग हाही एक बलात्कारच असतो. रजनी परुळेकर म्हणतात-

“दिवसा, आजूबाजूच्या खिडक्यांनी
कान टवकारावेत अशी शिवीगाळ
आणि रात्री, कर्ज वसूल करणाऱ्या
पठाणाचा अत्याचार.....
तिच्या आईच्या मरण रात्री ही
चुकले नव्हते तिचे मरण.”

स्त्री संवेदनांना केंद्रस्थानी ठेऊन लिहिणाऱ्या या कवयित्री आहेत. प्रज्ञा लोखंडे या कवयित्रींनी म्हटले आहे

“खरचं काय फरक पडतो
बाईचा चेहरा असतो पवळा नावाचा
जेव्हा बाई असते महार-मांगढोर च्यांभार
कोल्हाटी किंवा डोंबारी”

कवयित्री 'नीरजा' ही आपल्या 'काव्यातून असेच दाहक वास्तव मांडतात-

“शेवटी उघडया वक्षावरून
फिरणारा दहा रुपयांचा हात
आणि काळया मण्यात गुंतलेली
हक्काची वासना यात मी कोठे?”

सामाजिक ठिकाणीच नव्हे तर घरातही स्त्री अशा अत्याचारांना बळी पडते. स्त्रीचा देह परंपरेमध्ये शिणला गेला आहे. पुरुष तिच्या मनाचा, इच्छेचा जराही विचार करत नाही. अशा कोंडीत सापडलेल्या आधुनिक स्त्रीला स्वत्वाची जाणीव होऊ लागली.

सामाजिक, कौटुंबिक, शारीरिक, आर्थिक, भावनिक अशा विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रीचे शोषण होत असताना ती त्यात अधिकाधिक जखडली जात आहे. अशा परंपरागत चालून आलेल्या अन्यायाला विद्रोही भूमिका घेऊन वाचा फोडण्याचे

काम या स्त्रीवादी कवयित्री आणि त्यांच्या प्रक्षोभक कवितेने केले आहे. अशाप्रकारे स्त्रीवादी कवितेचे स्वरूप आहे.

* स्त्रीवादी साहित्याची वाटचाल :-

१९७७ हे साल आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आलं. अशी घोषणा झाल्यावर स्त्रीमुक्ती चळवळ उभी राहिली. स्त्री दशकाची घोषण झाल्यावर स्त्रीवादी साहित्याची १९८० नंतर जोमाने सुरुवात झाली. या चळवळीने स्त्री-पुरुष समता, समाजरचना, श्रमविभागणी यांना प्राधान्य दिले. स्त्री-पुरुषांच्या निकोप नातेसंबंधातून एक समान समाजरचना करण्याचा विचार या चळवळीने मांडला. परंपरागत स्त्रीला लैंगिक अभिव्यक्तीस मनाई होती. परंतु या नव्या विचारप्रवाहामुळे स्त्रीच्या जोखडून ठेवलेली प्रतिमा नाहीशी झाली व स्त्री स्वतःचे लैंगिक संवेदन साहित्यातून प्रकट करू लागली. तिला तिच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याची जाणीव झाली. इथूनच स्त्रीवादी साहित्याच्या वाटचालीस प्रारंभ झाला. कमल देसाई, गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडूलकर, मेघना पेठे यांनी स्त्री देहाकडे जैविक व नैतिक, व लैंगिक आत्मजाणिवेतून पाहून लेखन केले. मराठी कवयित्रींनी आपल्या कवितांमधून स्वत्व, अस्मिता, आत्मशोध, शरीर जाणीव, लैंगिक संवेदन व स्त्री पुरुष नात्याचे प्रभावी चित्रण केले आहे. माणूस म्हणून हक्क मिळवण्याची त्यांची घडपड दिसते.

अश्विनी घोंगडे म्हणतात, "जाणीव-जागृती व स्त्री चळवळींची मुख्य आधार असल्याने अशा 'खास' अनुभवांना आविष्कृत करणारे साहित्य हे स्त्रीवादी मानले जाऊ लागले." अशाप्रकारे स्वत्व आणि आत्ममान यांच्या जाणिवेतूनच स्त्रीवादी साहित्याची वाटचाल चालू झाली.

स्त्रियांच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक हक्कांची समान मागणी व या मागण्यांचे समर्थन हे स्त्रीमुक्ती चळवळीचे प्रमुख उद्दिष्ट्य आहे. जेष्ठ समीक्षक रा.ग. जाधव म्हणतात, "स्त्रीमुक्तीच्या आशयाचे व आंदोलनाचे स्वरूप आज जरी प्राधान्याने प्रतिकारात्मक व प्रतिक्रियात्मक दिसत असले तरी ते त्या स्वपातही समजाऊन घेण्याचा सुजाणपणा समाजात दिसून येतो."^७

स्त्रीमुक्ती चळवळीचे किंवा स्त्रीवादी साहित्याचे प्रमुख ध्येय हे पुरुषसत्ताक पद्धतीचे निवारण करणे पुरुषवर्गाचे परंपरागत होणारे अन्याय झुगारून लावणे. स्त्रीच्या जागृत अस्मितेचा पहिला टप्पा म्हणजे या पिढीतील पुरुषवर्ग थोडासा अंतर्मुख होऊन आत्मपरिक्षण करण्यास उदयुक्त झाला आहे. स्त्रियांना होणारी स्वत्वाची जाणीव जागृती हा फार महत्वाचा सामाजिक शक्तीस्त्रोत आहे. गार्गी मैत्रेयीच्या आणि मुक्ताबाई जनाबाईच्या जीवनकार्याचे खरे स्वरूप जाणून घेण्याचा

अधिकार आधुनिक स्त्रीला असलाच पाहिजे. त्यांची बंधने, मर्यादा आणि महत्त्व लक्षात घेत असतानाच गार्गी मैत्रेयी या स्त्रियांना वेदापासून, गुरुरुचरित्रापर्यंत धर्मग्रंथ वाचण्यास प्रतिबंध का होता हे जाणून घेतले पाहिजे.

स्त्री हा समाजाचा अर्धा पण महत्वपूर्ण घटक आहे. तिला समसमान अधिकार असलाच पाहिजे. यासाठी स्त्रीप्रधान दृष्टिकोन महत्वपूर्ण ठरला पाहिजे. लैंगिक प्रेरणा, मनाविश्लेषण, मनोविकृती यांसारख्या विषयांची नवी दृष्टी स्त्रीप्रधान भूमिकेतून लाभू शकेल. स्त्रीचे शरीरशास्त्र आणि निसर्गाधीन कार्य या गोष्टी स्त्रीवादी अभ्यासात महत्त्वाच्या आहेत. त्यामुळे अस्सल अनुभव निखळ स्वरूपात साहित्यात येणे महत्त्वाचे ठरते.

स्त्रीवादी साहित्याची खरी वाटचाल आता कुठे सुरु झाली आहे. स्त्रीला माणूसपणाकडे नेणारी व वर्षानुवर्षे सदोदित चालू राहणारी ही स्त्रीवादाची भूमिका आहे. स्त्रियांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी आणि समाजाला त्याची जाणीव करून देण्यासाठी सततच्या संघर्षातून वाट काढत अशा स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती कायम होतच राहिल. स्त्रीला जीवनात पुरुषांइतके बरोबरीचे स्थान मिळणे ही अवघड गोष्ट आहे. परंतु अशक्य मात्र नाही. म्हणूनच हा स्त्रीवादाचा, स्त्रीमुक्तीचा लढा सदोदित चालणारा आहे.

इंग्रजीतील काव्यविषयक कल्पनांचे कलमीकरण मराठी कवींनी केले त्यातून आधुनिक मराठी काव्याचे नवप्रवर्तन निर्माण झाले. 1980 च्या आधीची आणि नंतरचीही कविता ही सामान्यपणे नवप्रवर्तक मराठी कवींच्या परंपरेशी साधर्म्य राखून होती. परंतु हीच परिस्थिती कायम राहिल असे वाटत नाही कारण आजची तरुणी इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, चिनी, जपानी यासारख्या विदेशी साहित्याचा अभ्यास करू लागली आहे. केशवसुत, मर्देकर, चित्रे-कोलटकर यांची विदेशी साहित्याशी जो व्यासंगीक संबंध होता. तशा प्रकारचा संबंध या आधुनिक कवयित्रींना जोडता येणे सहज शक्य आहे. त्यामुळे विदेशीय कलमीकरणाचा प्रयोग आज, उदयाच्या कवयित्री नक्की करू शकतील. आणि त्यातूनच एकूणच मराठी वाङ्मयात नवे प्रवर्तन घडून येईल.

निष्कर्ष :

१. १९७७ साली जाहीर झालेल्या महिला दशकामुळे स्त्रीवादी चळवळीस गती मिळाली. या चळवळीमुळेच स्त्रीवादी साहित्याला प्रेरणा मिळाली.
२. आत्ममान अस्मिता यांची जाणीव झाल्याने स्त्री समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी स्त्रियांकडून स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झाली. 'माणूस' म्हणून समान हक्क मिळवणे हे स्त्रीवादी साहित्याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.
३. लैंगिक, प्रेरणा, मनोविश्लेषण, मनोविकृतीच्या स्त्रीच्या खऱ्या अस्सल अनुभवांचा निखळ स्वरुपातील आविष्कार हे स्त्रीवादी साहित्याचे खरे स्वरुप आहे.
४. स्त्रीकेंद्रित अनुभव अभिव्यक्ती, माणूसपणाचा हक्क, स्त्री समस्या चित्रण, स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार, अन्याय व शोषणाचा कडाडून विरोध या गोष्टी स्त्रीवादी साहित्यातून अभिव्यक्त होतात.
५. स्त्री-पुरुष समानता हा लढा वर्षानुवर्षे चालणारा असल्याने स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह ही सदोदित चालूच राहणारा आहे.

क) आधुनिक मराठी कवयित्री व त्यांची कविता :

स्त्रीमुक्ती, चळवळीच्या विचारमंथनातून मराठी स्त्रीजीवन ढवळून निघालं. स्वतःच्या व्यक्तित्वस्वातंत्र्यासाठी उत्सुक स्त्रिया एक पिढी उभी राहिली. अर्थार्जनासाठी स्त्री घराबाहेर पडली. चूल-मूल, घर-संसार या सिमीत वातावरणापेक्षा तिच्या कामाचे, जगण्याचे क्षेत्र विस्तारले आणि अनुभवक्षेत्रही विविध आव्हाने आणि घर संसार सांभाळताना जी कसरत करावी लागली. त्या बरोबर होणाऱ्या हालअपेष्टा, होणारी मानसिक, शारीरिक छळवणूक स्त्री साहित्यातून मांडू लागली. या स्त्रीमुक्ती चळवळीचा कवितेवर जास्त प्रभाव पडलेला दिसतो.

१९७५ स्त्रीमुक्ती चळवळीजंतर १९८० ते २००० या दोन दशकांतील कवयित्रींना वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यलेखन केले. सुहासिनी इर्लेकर, नीरजा, अनुराधा पाटील, मल्लिक अमरशेख, रजनी परुळेकर, प्रभा गणोरकर, अरुणा ढेरे, शैला सायनाकर, अंजली कुलकर्णी, अश्विनी धोंगडे, नीरजा, ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोडे आणि प्रज्ञा लोखंडे या सर्व कवयित्रींनी आपल्या काव्यातून मराठी साहित्य संस्कृतीला जसे बहुमुखी, बहुस्पर्शी मोलाचं योगदान दिलं आहे, तसंच जिज्ञासा व चौकस बुद्धिच्या जोरावर कवितेच्या माध्यमातून समाजासमोर अनेक गहन प्रश्न वेळोवेळी उपस्थित केले आहेत. स्त्रीची आणि स्त्रीत्वाची परंपरागत संसारी भूमिका आणि वैयक्तिक जीवनमूल्यांची जूनी चौकट १९८० नंतरच्या या कवयित्रींनी मोडून टाकली आहे. परंतु तरीही संतकवयित्री लोकगीते, परंपरागत स्त्रीगीते यांच्याशी मात्र या आधुनिक कवयित्रींनी सहसंबंध जोडला आहे. स्त्रीवरील सर्वच प्रकारच्या अन्यायाला वाचा फोडताना स्त्रीचे स्वतंत्र अनुभवविश्व काव्यातून साकारले आहे.

* सुहासिनी इर्लेकर :

सुहासिनी इर्लेकरांच्या आधीची कविता ही आवडत्या पुरुषप्राप्तीचा ध्यास, प्रणयातही नवथर हुरहुर, मिलनाची आस, आणि पुरुषानं दिलेलं दुःख या मर्यादित वर्तुळात फिरत होती. सुहासिनी इर्लेकरांनी ही मर्यादा प्रथम ओलांडली. त्यांच्या 'गाथा' या काव्यसंग्रहातून झोपडपट्टीतल्या शोषितांच्या व्यथावेदनांवर प्रकाश टाकला आहे, तसंच 'स्वातंत्र्यदिन नावाचं श्रावणव्रत' या कवितेतून राजकीय, सामाजिक परिस्थितीवर उपरोघात्मक भाष्य केले आहे. स्त्रीजीवनातला अन्याय आणि शोषण प्रभावीपणे वर्णन केले आहे.

‘सती’ या कवितेमध्ये विषम विवाहाचं विदारक चित्र त्यांनी रेखाटलं आहे.

‘ ती चालू लागली

तशा हातातील फुलांच्या बेड्या नी

पायातील साखळ्यांचे साखळदंड झाले.

.....ही हिरवी वस्त्र ... हे फुलहार

.....हा मळवट, हा हिरवा चुडा

ही तर अवधीच सतीची लेणी!

तशी सतीचीच सनातन वेदना प्रज्वलित

करीत ती त्याच्या पुढ्यात आली...”

यासारख्या कविता लिहून सुहासिनी बाईंनी पारंपरिक स्त्रीजीवनातल्या शोषणाबद्दल तीव्र निषेध व्यक्त केला आहे.

* मल्लिका अमरशेख :

१९७७ नंतरच्या कवयित्रींमध्ये मल्लिका अमरशेख या महत्वाच्या कवयित्री आहेत. त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह ‘वाळूचा प्रियकर’ १९७९ साली प्रकाशित झाला. स्त्रीवादी विचारसरणीचा प्रभावी अविष्कार त्यांच्या या काव्यसंग्रहातून दिसतो. यातून त्यांनी स्त्री शरीराच्या सुस्पष्ट जाणीवा व्यक्त केल्या आहेत. स्त्री स्वातंत्र्याची ‘पिचकी तुतारी’ करत संस्कृतीच्या ‘अभेद्यगुहे’ समोरून जाणाऱ्यांचा ही कविता धिक्कार करते.

अश्विनी घोंगडे म्हणतात, “ स्त्रीला युगानुयुगं राहिलेला वेदनांचा गर्भ-शरीरसूक्त हा शरीरामुळे स्त्रीला आलेला भोगवटा मलिकानं पोटतिडिकेतून आपल्या कवितेत व्यक्त केला.”

स्त्री प्रतिमेशी परंपरागत जोडलेले आदर्श मल्लिका अमर शेख यांनी घुडकाऊन लावले आहेत.

“आमच्या आयुष्याचा नाक्यानाक्यावर

वासुगिरी करणारे तुमचे लंपट शब्द

आमच्या सगळ्या आयुष्याला फोरास रोड करणारी

तुमची चवचाल नाण्यांची रास

सिग्रेट फुंकल्यासारखे तुम्ही बोलता

मानवतेच्या मूल्यांवर.....

मला हे पहायचं नाहियं

आणि हे मला संपवायचंय सगळं”

अशी त्यांची कविता स्त्रीवादी भूमिकेला कृतीशीलतेकडे नेणारी आहे. परंपरागत स्त्री-प्रतिमा आणि स्त्री-पुरुष नातेसंबंधांची दुर्लक्षित बाजू प्रकाशात आणून मल्लिका अमरशेख यांनी संपूर्ण व्यवस्थाच नाकारण्याची स्पष्ट व निग्रही भूमिका आपल्या कवितेतून घेतली आहे.

*रजनी परुळेकर :

रजनी परुळेकरांची कविता ही एक संवेदनशील स्त्री म्हणून समाजात वावरताना येणारे क्लेशकारी अनुभव तेवढ्याच दाहकतेनं प्रकट करताना आशय आणि प्रतिमाविश्व यातील वेगळेपणा जपतानाही दिसते. मल्लिका अमरशेख यांच्या प्रमाणेच रजनी परुळेकरांच्या कवितेतही समाजपुरुषाने केलेल्या स्त्रीच्या मानहानीचे, शोषणाचे व्यथित सूर ऐकू येतात.

त्यांची कविता मुख्यतः विपरीत वास्तवाचे चित्रण करते

“लग्नसंबंधानंतर

स्त्रिया गाभण राहतात निसर्गक्रमानुसार आणि वितात

....वासनांचे लोट वेढून टाकतात. त्यांना वेळोवेळी

पण जन्मभरात एकमेकांना

अंतर्मनाचा हुंकार ऐकू येत नाही.”

संसारात दडपल्या गेलेल्या बोलता येणार नाही अशा दुःखांची त्या कैफियत मांडतात. स्त्रियांचे सर्व पातळींवरचे शोषण, विटंबना, अन्याय, अत्याचार व्यक्त करण्यासाठी आशा परुळेकर सर्व स्त्रियांच्या प्रतिनिधी होतात.

“काही कैफीयती तर तुमच्यापर्यंत

पोहचूच शकत नाहीत मिलॉर्ड

कोर्टात सिध्द करायला अवघड

असे बुद्धिमान पुरुषांचे क्रौर्य

घराच्या चार भिंतीत चिणलेली

अशी असंख्य मनं...

आणि दोन विटांच्या मधल्या जागेत

मुद्रित झालेल्या त्यांच्या लोककथा

ती गूढलिपी, त्या मूक कैफियती
तुम्ही वाचायला हव्यात मिलॉर्ड"

(पुन्हा दीर्घ कविता)

स्त्रीच्या वाटयाला आलेलं दुःख भोगताना स्त्रियांची भाषा तीव्र निषेधचा सूर उमटवते. रजनी परुळेरांची कविता ठराविक साच्यात न बसणारी आहे. म्हणूनच त्यांच्या काव्यसंग्रहांची नावे ही 'दीर्घ कविता', 'स्वीकार', 'काही दीर्घ कविता' 'पुन्हा दीर्घ कविता' अशी आहेत.

मल्लिका अमर शेख आणि रजनी परुळेकर या दोघीची कविता प्रामुख्याने महानगरीय संवेदना स्पष्ट करते.

*नीरजा :

नीरजा यांची कविता स्त्रीवादी विद्रोहाची विलक्षण स्फोट, करुणोत्कट आणि ओजस्वी स्वरुपाची आहे. त्यांचे 'निरन्वय', 'वेणा' हे काव्यसंग्रह प्रसिध्द आहेत. आपल्या कवितेत एक दाहक वास्तव मांडताना नीरजा म्हणतात-

"शेवटी उघडया वक्षावरुन
फिरणारा दहा रुपयांचा हात
आणि काळया मण्यात गुंतलेली
हक्काची वासना
यात मी कोठे?"

महाभारत-रामायणातील स्त्रियांचे आदर्श समाजाने-इतिहासाने वाखाणले आहेत. स्त्रीवादी चळवळीने त्याचा उपयोग करत त्या आदर्श प्रतिमांचा वापर करुन पुरुषकेंद्री संस्कृतीने स्त्रीला विविध पदव्यांनी दडपून टाकले आहे. त्याचा निषेध केला. नीरजा 'सावित्री' ला ठणकारुन सांगतात-

"निघून गेलीस स्वतः

पावित्र्याचे घडे अन् प्रेमाच्या कसोटया

आमच्यावर लादून

सत्यवानाने डागले असते तुला आणि जाळले असते तुला

तुझ्या बापाच्या राज्यासाठी

तर किती घातल्या असत्यास

प्रदक्षिणा, वठलेल्या बुंध्याला?"

(वेणा)

समाजात अनेक पातळ्यांवरून अनेक पध्दतींनी स्त्रीचे शोषण सुरुच असते. कुणावर विश्वास ठेवावा?

"हे सगळं असंच असतं इथं"

एखादया दुःशासनानं तुझी वस्त्रं फेडली तर

आपल्यातही एखादया वस्त्राला हात घालायला मिळावा

हया आशेत बाजूला उभी राहती सगळी

अगदी देवघरात लावलेला

चित्रातला कृष्णदेखील

बासरी वाजविण्यात रमतोय असं भासवील

हे सगळं असंच असतं इथं"

(निरन्वय)

या कवितेविषयी गंगाधर पाटील म्हणतात, "पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीचे शारीरिक व मानसिक पातळीवरून अनेक प्रकारे शोषण चालले आहे. या शोषणाविरुद्धची जाणीव आजच्या विशेषतः स्त्रीसाहित्यात नवे रूप घेऊन व्यक्त होत आहे. स्त्रीच्या स्वत्व शोषणाची ही जाणीव या कवयित्रीच्या अनेक कवितांतून मूर्त झालेली दिसते. या कवितांतील ही जाणीव तशी तीव्रतर भावनाशील आहे, तशीच ती उपरोधगर्भ आहे."^९

स्त्रीच्या जीवनातील प्रत्येक भूमिकेवर पुरुषी वर्चस्व असते. नीरजा यांनी स्त्रीपुरुष नात्याची वैफल्यग्रस्त आणि विद्रोही जाणीव आपल्या काव्यातून व्यक्त केली आहे.

"ठाव हरवलेली बाई

भरत जाते प्रत्येक पावसात नव्याने

आणि भरल्या घरात

रिकाम्या होत जाणाऱ्या कोठारासारखी

संपतही जाते हळूहळू"

(कविता स्त्री जाणिवेच्या पृ. १२२)

अशी स्त्रीच्या जीवनाच्या अवहेलनेची कर्मकहाणी बंधमुक्त होऊ पाहणाऱ्या स्त्रीला पुन्हा अडकऊन ठेवणाऱ्या परंपरांगत अवस्थाच व्यक्त करते. अशा स्त्री-पुरुष नात्याचा नीरजा यांची कविता निषेध करत घगघगत्या विद्रोही स्त्रीवादाचा पुरस्कार करते.

*अनुराधा पाटील :

ग्रामीण स्त्रीचे व्यथा वेदनांचे, त्यांच्या सोशिकतेचे पडसाद अनुराधा पाटील यांच्या कवितेतून उमटतात. त्यांच्या 'दिवंगत', 'दिवसेंदिवस', 'तरीही' मधील कविता आत्ममग्नतेकडून ग्रामीण स्त्रीच्या सहसंवेदनेकडे व मानवी दुःखाच्या जाणीवकडे विस्तारत गेली आहे.

"जग तर केवढं भयाण आहे.

पण आपल्यासाठी एवढंच जग

दुसरं चांगलं कुठून आणावं"

यामधून परम स्वीकारांची परिपक्व भावना व्यक्त होते. असाच स्वीकार-

"तशी खंत काही नाही

कुठूनही मी एकटीच परतत आलेय"

यामधूनही दिसून येतो

स्त्रियांचे सार्वत्रिक दुःख पाहताना त्या स्त्रीसमुहाशी एकरूप होऊन जातात.

"माझ्या डोळ्यांसमोरून सरकत जातात

चार-दोन उदास झाडांनी वेढलेली गावं

आणि भर दुपार डोक्यावर घेत

पाणी वाहणाऱ्या बायांची रांग

सगळे ऋतू घेऊन येतात त्यांच्यासाठी

न संपणाऱ्या कष्टांची माळ

फुफाटाभरल्या चाकोऱ्यातून

चालता चालता वाटते त्यांना

फिटेल अशा जगण्याचाही पांग."

ग्रामीण स्त्रीच्या दुःखाची, कष्टमय जीवनाची व्यथाच ही कविता मांडते. अनुराधा पाटील यांच्या काव्यातून व्यक्त होणारे स्त्रीमन वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. त्याला स्वतःमधील आदिशक्तीची जाणीव आहे.

“काचांचे हे घर
 राहिल असेच अभंग
 वाट नाशाची चालती
 माझी पावले निःसंग”

आपल्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल हीच स्त्रीमनाची आदिशक्ती सजग आहे. अनुराधा पाटील यांची कविता व्यामिश्र अनुभूतींचा आविष्कार घडवणारी आहे.

*अश्विनी घोंगडे:

अश्विनी घोंगडे यांच्या ‘स्त्रीसूक्त’ १९८८ व ‘अन्वय’ १९९२ या काव्यसंग्रहातून स्त्रीवादी जाणिवांचा आविष्कार अभिव्यक्त होतो.

“तो आरशात जसा असतो तसा दिसतो
 ती आरशात जशी नसते तशी दिसते.”

(स्त्रीसूक्त पृ.४४)

परंपरागत चालत आलेल्या पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या आरशामध्ये स्त्री आपले प्रतिबिंब पाहू शकत नाही. संस्कृतीला अभिप्रेत असणारेच स्त्रीचे रूप फक्त दृष्टिस पडेल. तिची खरी ओळख दूरच राहिल. अशी ही स्त्रीवादी कविता आहे. आपल्या स्वतःच्या कवितेविषयी अश्विनी घोंगडे म्हणतात, “आजची आधुनिक स्त्री व स्वतःचे स्वतंत्र व्यक्तित्व प्रस्थापित तिची चाललेली घडपड आणि संघर्ष याचे अनोखे काव्यरूप स्त्रीसूक्त काव्यसंग्रहात प्रभावानं व्यक्त झालं.”^{१०}

संसारचक्रात अडकलेली स्त्री, तिच्या मुक्तीचा मार्ग शोधते. रोजच्या त्याच त्याच गोष्टींचा कंटाळा येऊन ती म्हणते

“तांदूळ ७ किलो गहू १० किलो
 किती वर्षानुवर्षे करायची
 तीच तीच यादी।
 कंटाळा १ किलो वैताग २ किलो”

(स्त्रीसूक्त)

संतकवयित्रींचा वारसा हा आधुनिक कवयित्रींनीही जपला आहे. अश्विनी घोंगडे यांनी अभंग ओवी स्वरूप काव्य लिहले आहे असे असले तरी त्यातून स्त्रीमनाच्या विद्रोहाची भावना पुढे येते.

“बरे झाले देवा । केलासी उपकार ।
घातलेस जन्मा । बाईच्या हया ।
न कळे कोणा । अर्थ बोलण्याचा
भाषेनेही मुके केले आम्हा ।”

(अन्वय)

अशाप्रकारे देशीय घाटणीतून काव्यलेखन करून स्त्रीवादी भूमिका अश्विनी धोंगडे यांनी स्पष्ट केली आहे. त्यांची स्त्रीवादी कविता महत्त्वपूर्ण अशी आहे.

*अरुणा ढेरे:

आजकाल स्त्री-पुरुष नात्याचा विविध छटांचा शोध घेणारी कविता लिहिली जात आहे. त्यात प्रामुख्याने लेखन करणाऱ्या अरुणा ढेरे या कवयित्री आहेत. आरंभ (१९८७), यक्षराज (१९८७), मंत्राक्षर (१९९०), निरंजन (१९९४) हे त्यांचे काव्यसंग्रह आहेत.

त्यांच्या कवितेतून येणारा पुरुष कोणत्याही सांकेतिक नात्याचे लेबल लाऊन येत नाही. तर सहानुभावी, सुहृदय, मित्र, स्नेही असा भाव तो व्यक्त करत राहतो.

“जरी तू ओलांडत नाहीस
कोणतीही न आखलेली रेषा
तरी तुला संकोच वाटत नाही माझा
माझ्या स्त्रीत्वाचा
तुझ्याजवळ नसते सांत्वन
मला देण्यासाठी कोणतेही हसरे आश्वासन नसते.
नुसता असतोस तू.”

असे परिपक्व , समंजस, सह-अनुभवी पुरुषाचे दुर्मिळ चित्र त्यांच्या कवितेत दिसून येते.

“आपण दोघं आहोत एकत्र
असं चित्र काढणं अवघड आहे.
जीवघेण्या तहानेने आपण
ठिपक्याएवढे लहान झालोय

एकमेकांना सावकाश शोषत, संपवत गेलोय
आणखी काय सांगू मी?..."

(मंत्राक्षर पृ. ९४-९५)

स्त्रीपुरुष नात्याचे अतिशय अर्थपूर्ण व अभिनव संवेदन त्यांनी व्यक्त केले आहे.

डॉ. सुषमा दाते अरुणा ढेरे यांच्या कवितेविषयी म्हणतात, "पारंपारिक जीवन, अभिजात संस्कृती, लोकसंस्कृती या साऱ्यांचा सत्वांश उचलून आधुनिकतेच्या अंशाला जोडून देणारी त्यांची कविता असून या कवितेतून स्त्रीवादाचा समर्थ उच्चार आढळतो."

पारंपारिक जीवन, लोकसंस्कृती, मिथक, आदिबंध यांचा उपयोग अरुणा ढेरे यांनी आपल्या कवितेत केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेची उंची वाढली आहे.

*प्रज्ञा लोखंडे:

'अंतःस्थ' (१९९३), उत्कट जीवघेण्या घगीवर (२००२) आणि 'मी मिडळ पाहतेय समग्राशी डोळा' (२००७) हे प्रज्ञा लोखंडे यांचे काव्यसंग्रह आहेत. आधुनिक मराठी कवयित्रींपैकी या एक महत्वाच्या कवयित्री आहेत. त्यांच्या कवितांमधून स्त्रीवादी, दलित, आणि महानगरीय जाणीवा उत्कटपणे प्रकट होतात. त्यांच्या कवितेची नाळ स्त्रीशी, तिच्या अस्तित्वाशी, वेदनेशी जोडली गेली आहे. स्त्रीत्वाच्या संघर्षाची आत्मपीडा प्रखरतेनं मांडणारी त्यांची कविता आहे.

"आपल्याच किती अंतःस्थ कप्पे

वावरत असतात

एकमेकांना अनोळखी असल्यागत"

(अंतःस्थ पृ. ४४)

अशा स्वतःचाच शोध घेत राहणारी ही कविता माणुसकीच्या जाणिवेचा स्पर्श करून देते. वि. वा. शिरवाडकर म्हणतात,

"आत्यंतिक हळवेपणा आणि तीव्र संवेदना हे तुझ्या व्यक्तिमत्वातील गुणविशेष तुझ्या काव्यातही उतरले आहेत."^{११}

प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता स्त्री सन्मानाचा पुरस्कार करणारी आहे. त्या म्हणतात.

"हे असं क्षणाची पत्नी आणि

अनंतकाळची माता वगैरे असण्यापेक्षा

स्त्रीने अनंतकाळी माणूस असावं"

(मी मिडळ पाहतेय समग्राशी डोळां)

अशा माणूसपणाच्या हक्काची मागणी त्यांनी केली आहे. तसेच महानगरीय संस्कृतीच्या विदारक संवेदना प्रज्ञा लोखंडे यांच्या काव्यातून व्यक्त होतात.

“भरगच्च रिक्त शांतता
पसरलीय मुलांच्या चेहऱ्यावर
डोळे सताड उघडे कोरे
कसल्याही, प्रतिबिंबा शिवाय आणि
कसलाच भुकेकंगालपणा नसलेली भूक”

(मी मिडळ पाहतेय समग्राशी डोळा)

महानगराचे क्रौर्य, कोलाहल, भूक यामुळे हे जीवन विद्रुप आणि बकाल झाले आहे त्याचे मार्मिक चित्रण प्रज्ञा लोखंडे यांनी आपल्या काव्यातून केलेले आहे.

*सुलभा हेर्लेकर:

सुलभा हेर्लेकर याही एक महत्वपूर्ण कवयित्री आहेत. ‘आभासवेळ’ १९९२ या त्यांच्या काव्यसंग्रहातून अश्वरुढ युध्दोत्सुक अशी स्त्रीची प्रतिमा दिसते. युध्द हे स्त्रीच्या एकूण जीवनपंरपरेशी संलग्न आहे. स्त्रीवादाचे भविष्य सांगताना त्या म्हणतात

“एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर
आता शुभ-अशुभाचे किनारे वल्हवित
माणुसकीचे तुकडे झेलत, उत्तर देणारी
मी एक सधन वर्तमान आहे
मला विटवणाऱ्या हाताचा आणि मनाचा
देहनाश जवळ आला असतानाच
उघईचे किडलेले भविष्य मी वर्तूच कसे?”

(आभासवेळ पृ.८३)

रा.ग. जाधव या कवितेविषयी म्हणतात, “भविष्य सांगण्याची गरज नसलेली ही भविष्यवाणी खरी ठरावी.”^{१२}

गेल्या काही वर्षांत स्त्रियांची कविता पूर्ण बदलेली आहे. स्त्रीजीवनातील अनेक प्रश्नांचे अनेक पदर ती कुशलतेने हाताळत आहे. वर्षानुवर्ष पुरुषांच्या प्रेमकवितांचा प्रमुख विषय बनलेली स्त्री आता स्वतःच इतक्या मोठ्या प्रमाणात कविता लिहून पुरुषी अधिसत्तेचं फडफडणारं समाजव्यवस्थेचं एकेक पान फाडून टाकत आहे.

तरीही स्त्री-पुरुष प्रेमाच्या सुखद अनुभूतीच्या सहसंवेदना प्रकट करणाऱ्या कविताही काही कवयित्री लिहित आहेत. हेमा लेले यांचा 'प्रिय' हा काव्यसंग्रह सुखद सहप्रवासाची परिणती आहे. तसंच मीना प्रभु यांचा 'सुखनिधी तुझा माझा' हा काव्यसंग्रह ही स्त्री-पुरुष नात्याच्या विविध छटांचा शोध घेणारी निर्मिती आहे. अंजली कुलकर्णी यांनीही स्त्रीपुरुष भेदापलीकडे जाऊन जुळलेले 'मैत्र' वर्णन केलेले आहे.

या काळात दलित, ग्रामीण, आदिवासी स्त्रीचे चित्रणही काव्यातून होऊ लागले. उषाकिरण अत्राम यांनी 'म्होरकी' या कवितेतून आदिवासी स्त्रियांचा जीवनसंघर्ष वर्णन केला आहे. समकालिन दलित कवयित्रींनीही आपल्या काव्यातून या समाजातील उपेक्षित अत्याचार पीडित स्त्रीचे जीवनदर्शन घडवले आहे. कुमुद पावडे, हिरा बनसोडे, आशा थोरात, ज्योती लांजेवार यांनी दलित स्त्रीचे संघर्षमय, दुःखित जीवन आपल्या काव्यातून व्यक्त केलेले आहे.

मराठीच्या प्रादेशिक बोलीतही कवयित्री आत्मविश्वासानं लेखन करत आहेत. प्रतिमा इंगाले यांच्या 'भुलाई' या वऱ्हाडी बोलीतील काव्यसंग्रहात बहिणबाईंच्या कवितेचा वारसा पुढे नेण्यात आला आहे. तर 'झाडी' बोलीमधील अंजणाबाई खुणे यांचा काव्यसंग्रह २००० साली प्रसिध्द झाला आहे. या कवितांमधील स्त्री ग्रामीण भागातील कष्टकरी स्त्री आहे. परंतु तिची जगण्याची चिवट इच्छा, जीवननिष्ठा आणि नैतिक अधिष्ठान चकित करणारे आहे.

संजीवनी खोजे (एकोल १९९६), सुनंदा भोसेकर (अनोळखी प्रदेशात १९८०) इ. समकालीन काव्यसंग्रहातून स्त्रीत्वाचे सर्वांगीण, परिपूर्ण चित्र पहावयास मिळते.

गझल, हायकू, कणिका, विमुकल्या कविता, चारोळ्या यांसारखे रचनाप्रकार या नवकवयित्रींनी हाताळले आहेत. निशिंगंधा वाड यांची 'अनुष्का' मधील रचना कणिका सारखी आहे.

१९८० च्या दशकात 'बिनमथळ्याची कविता' लिहण्याची दुम निघाली. अनुराधा पाटील, शैला सायनाकर, संजीवनी खोजे या कवयित्रींनी आपल्या काव्यसंग्रहातून बिनमथळ्याच्या कविता आणल्या आहेत. याच काळात 'दीर्घ कविता' हा ही रचना प्रयोग केलेला दिसतो. 'दीर्घ कविता हाच आपला फॉर्म आहे' असे रजनी परुळेकरांनी जाहीर केलं आहे. त्यांच्या काव्यसंग्रहाची नावंही 'दीर्घ कविता', 'आणखी काही दीर्घ कविता' अशाच स्वरूपाची आहेत. अशा प्रकारच्या दीर्घ कविता लिहून मराठी काव्याचे नवे दालन या कवयित्रींनी उभे केलेले आहेत.

ज्येष्ठ समीक्षक रा.ग.जाधव या आधुनिक कवयित्रींच्या कवितेविषयी म्हणतात, "जीवनमूल्यांची, स्त्रीची व स्त्रीत्वाची, प्रापंचिक भूमिकेची, व्यक्तिगत मूल्यमापनाची जुनी संदर्भ चौकट १९८० नंतरच्या कवयित्रींनी मोडून टाकली आहे."^{१३} रा.ग. जाधव पुढे असेही म्हणतात, "नवी स्त्रीमन खूप निर्भय, खूप चिकित्सक, खूप आत्मदक्ष व खूप अंतर्मुख होत चालले आहे. भावजीवनाची व भावकवितेची कालोचित आवाहने व आव्हाने स्वीकारण्याची प्रामाणिक धडपड करीत आहे."^{१४}

आधुनिक स्त्रीने स्वतःची प्राकृतिक परंपरागत प्रतिमा धुडकाऊन लावली आहे. रुढ समजूती, पुरुष प्रधान गृहितके यांची चौकट तिने मोडून टाकली आहे. स्त्रीने कसे जगावे? याचा पूर्ण अधिकार स्त्रीलाच आहे असे प्रामाणिक मत आजची स्त्री करते आहे. स्त्रीचे सांस्कृतिक व्यक्तिमत्व हे पुरुषांच्या सांस्कृतिक व्यक्तिमत्वाप्रमाणेच अनेकरूपी आहे व त्यांचा आविष्कार अनेक अर्थांचा असेल असा आशय सांगणारी आजच्या आधुनिक कवयित्रींची कविता आहे.

आधुनिक कवयित्रींच्या काव्यामध्ये घराचा आदिबंध, वैचारिकता, श्रद्धामंग, यंत्रयुगाचा प्रभाव, भीषण वास्तवाचे संवेदन, दुर्बोधता, प्रतिमावाद स्त्री-पुरुष संबंधाचे धीट चित्रण यांसारखे सर्वच विषय येतात. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातूनच हे काव्यलेखन झाले आहे. संपूर्णपणे आत्ममान आलेल्या आधुनिक कवयित्रींची ही अशी कविता आहे. परंपरागत रुढी संस्कृतीचे जोखड यांनी फेकून दिले आहे. अश्विनी घोंगडे म्हणतात, "स्त्रीवादी भूमिका स्त्रीला, माणूसपणाकडे नेणारी व वर्षानुवर्षे चालू राहणारी असल्याने हा प्रवाह सतत वाहता राहिल. स्त्रियांचे , शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, बुद्धिच्या क्षेत्रातील सहभाग, आणि समाज व कुटुंब जीवनात तिला मिळणारे दुय्यमत्व लैंगिक अत्याचार व कोंडमारा, स्त्रियांच्या प्रश्नांची समाजाला प्रकर्षाने न होणारी जाणीव यांच्या सततच्या वाढत्या संघर्षाचा आविष्कार अशा कवितांमधून सतत होत राहिल."^{१५}

स्त्रीला 'माणूस' म्हणून मान्यात नाही. तोपर्यंत माणूसपणाच्या हक्काच्या मागणीसाठी अशा स्त्रीवाद असणाऱ्या कविता लिहिल्या जातीलच. भारतीय स्त्रीचा इतिहास सांगतो आहे की संघर्षमय जीवनातून सुखाचा मार्ग शोधण्याची उर्मी स्त्रीच्या ठायी असते. हजारो वर्षांचा अंधार पार करून आलेल्या स्त्रीचा गेली १०० ते १५० वर्षांचा इतिहास स्त्रीनं दाखवलेलं कर्तृत्व सांगतो आहे. स्त्री ही माणूस बनून राहण्याचा, सदोदीत प्रयत्न करत राहिल. आणि तो प्रयत्न कुटुंबाच्या, समाजाच्या आणि पर्यायानं संस्कृतीच्या हिताचाच असेल. हाच विचार आधुनिक स्त्रीवादी काव्याच्या विचारसरणीला अधिक व्यापक करतो.

निष्कर्ष:

१. स्वस्थिती जाण आणि आत्मज्ञान आलेल्या कवयित्रींचे हे काव्य आहे.
२. स्त्रीमुक्ती विचारांनी प्रेरित होऊन स्त्रीवादी स्वरूपाचे काव्यलेखन या आधुनिक कवयित्रींकडून झालेले आहे.
३. स्त्री संघर्षाची प्रखर आत्मपीडा स्पष्टपणे मांडणारी ही कविता आहे.
४. बिनमथळ्याची कविता, दीर्घ कविता, गझल, हायकू या सारख्या विविध काव्यरचना प्रकारांचा वापर या कवयित्रींनी केला आहे.
५. वैचारिकता, श्रद्धामंग, यंत्रयुगाचा प्रभाव, भीषण वास्तवाचे संवदेन, दुर्बोधता, प्रतिमावाद, स्त्रीपुरुष संबंधांचे धीट चित्रण यासारखे विशेष आधुनिक कवयित्रींच्या काव्यात दिसून येतात.

ड) दलित साहित्यातील कवयित्रींची कविता :

‘क्रांतीचे चक्र अर्धेच फिरले. आम्हांसह चाक पूर्ण फिरल्याशिवाय खरी क्रांती होऊच शकत नाही. ते चक्र आम्हीच फिरवू’^{१६}

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या क्रांतीकारक विचारांतून प्रेरणा घेऊनच मराठीतील दलित साहित्य निर्माण झाले आहे. साठोत्तरी मराठी कवितेने आशय-आविष्काराच्या संदर्भात अनुबंध आणि शब्दकळा यांच्याद्वारे मराठी कवितेने नवे रूप धारण केले. आणि नव कवितेने अनेक प्रयोगही साकारले. स्वातंत्र्योत्तर दोन दशकांमध्ये शिक्षणाचा झालेला प्रसार, बदलत गेलेले सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय जीवन याचे पडसाद मराठी कवितेतून उमटले. नवकवितेने अनेकविधरूप साकारताना आत्मपीडा आणि आत्मशोध यांपासून दलित कवितेचा प्रवाह सुरु झाला. दलित कवितेचा हा उत्कट आविष्काराचा विद्रोही स्त्रोत स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अधिकच बहरत गेला. आणि त्याने परंपरागत मराठी कवितेला आव्हान दिले. दलित कवितेची जडणघडण होत असताना तिला प्रस्थापित कवितेविरुद्ध झुंज दयावीच लागली. दलित कवितेच्या उमगापासूनच तिच्या विषयी कितीतरी प्रमाणात उलटसुलट चर्चा झाली आणि हेच या कवितेचे सामर्थ्य म्हणावे लागेल.

गावकुसाबाहेर अभावग्रस्तपणे जगणाऱ्या समजाच्या वेदना आणि जाती पंरपरा यांना नकार देण्याची विद्रोही भूमिका दलित कवितेतून आविष्कृत झाली आहे. ‘शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा’ हा महान संदेश देणारे या समाजाचे प्रेषित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच या दलित साहित्याचे पहिले प्रेरणास्थान आहे.

दलित कवींच्या मानाने दलित कवयित्रींचे लेखन उशीरा सुरु झाले. परंतु दलित कवितेच्या दुसऱ्या पिढीतील दलित कवयित्रींची कविता विशेषत्वाने जाणू लागली. या विद्रोही लढ्यात स्त्रियांनी उतरण्याचे मुख्य कारण म्हणजे डॉ. बाबासाहेब हेच होय. त्यांनी सामाजिक समतेच्या आंदोलनात स्त्री-पुरुष समानतेसाठी स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात ‘हिंदू कोड बिला’ ची स्थापना केली. अंधःश्रद्धा, कर्मकांड दूर सारण्यासाठी स्त्रियांच पुढाकार घेऊ शकतात. हे बाबासाहेबांना माहित होते. दलित समाजाचा उध्दार करण्यासाठी मूलगामी प्रयत्नांमध्ये त्यांनी स्त्री दास्यविमोचन केले. बाबासाहेबांचे हे कार्य फक्त दलित स्त्रियांपुरतेच मर्यादित नव्हते तर देशातल्या तमात हिंदू स्त्रियांच्या उध्दाराचे व्रत त्यांनी हाती घेतले होते.

दलित कवितेत नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, दया पवार, निंबाळकर, अर्जुन डांगळे, केशव मेश्राम इत्यादींच्या काळात प्रचंड आत्मविश्वास होता. एक नवी समाजव्यवस्था घडवण्याचे या दलित कवींनी निग्रहपूर्वक घेतलेले व्रत होते. दलित

कवयित्रीचे अनुभव विश्व हे बरेचसे प्रमुख दलित कवींच्या कवितांमधून प्रकट होणाऱ्या अनुभवांशी समांतर असेच आहे. त्यातूनही स्त्रीत्वाची प्रखर जाणीव व्यक्त झाली आहे.

स्त्रीशिक्षणाचा क्रांतीकारी विचार म. फुलेनी सजवला. त्यातून प्रेरणा घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ उभी केली. या चळवळीच्या प्रेरणेतून आत्मोद्धाराच्या मार्गाने अनेक दलित स्त्रिया पुढे येऊन शिक्षण घेऊ लागल्या. उच्चविद्याविभूषित होऊ लागल्या. त्यातूनच पुढे लेखणी हाती आल्याने त्यांच्या समाजाने जे भोगलं जे पाहिलं त्याचा आविष्कार दलित स्त्री करू लागली. अशाच दलित कवयित्रीची संख्या कमी असली तरी त्यांच्या काव्यनिर्मितीचा दर्जा सर्वोत्कृष्टच आहे.

स्त्रीचे दुःख, वेदना, तिच्यावर झालेला अत्याचार अन्याय हे सारे विषय बहुतेक मराठी लेखिकांचे, कवयित्रींचे साहित्यनिर्मितीचे विषय दिसतात. असे दलितत्व स्त्रीने झुगारून दिले पाहिजेच. पण त्याचबरोबर रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, धर्माच्या नावावर होणाऱ्या शोषणापासून ही स्त्रीने मुक्त झाले पाहिजे. हीच धडपड दलित लेखिका आणि कवयित्रीची आहे. त्यापैकी काही ठळक वैशिष्ट्ये असणाऱ्या कवयित्रींचा पुढीलप्रमाणे परामर्श घेता येईल.

***सुगंधाबाई शेंडे :**

सुगंधाबाई शेंडे या दलित साहित्यात लेखन करणाऱ्या महत्वपूर्ण लेखिका आहेत. त्यांचे लेखन प्रामुख्याने कवितेच्या स्वरूपात आहे. 'प्रिय भगिनी' या कवितेतून त्यांनी दलित स्त्रियांनी अज्ञानाच्या गाढ निद्रेतून जागे झाले पाहिजे असे सुचवले आहे. तसेच पक्षाप्रमाणे आकाशात स्वातंत्र्याची भरारी मारावी असे म्हटले आहे. सुगंधाबाई शेंडे यांनी 'एठाव' या कवितेतून दारू च्या व्यसनमुळे संसाराची व आयुष्याची कशी धूळधाण होते याचे चित्रण केले आहे. एका असहाय बहिणीने व्यसनी भावाविषयीची काळजी व्यक्त केली आहे. त्यातून जागृत असलेल्या भगिनीचे चित्रण पहावयास मिळते.

***हिरा बनसोडे :**

हिरा बनसोडे या महत्वपूर्ण कवयित्री आहेत. त्यांनी आपल्या कवितांमधून दलित समाजाचे दुःख संताप व्यक्त करतानाच स्त्रियांच्या वेदनाही व्यक्त केल्या आहेत. त्यांच्या विशेषत्वाने गाजलेल्या कविता म्हणजे यशोधारा, सुर्योदय, डंख, फिर्याद व स्वातंत्र्यया आहेत. फिर्याद ही अतिशय हृदयद्रावक कविता आहे. या कवितेतून दलित स्त्रीवर पाशवी अत्याचार होण्याची जुनी कहाणी मांडली आहे. हिरा बनसोडे म्हणतात

की ही कहाणी जुनी असली तरी पुन्हा पुन्हा घडते आहे. आणि सध्याचे युग स्त्रीमुक्तीचे युग असताना दलित स्त्रीला देशात महत्त्वच नाही का? असा प्रश्न त्यांना पडतो. फिर्यादमध्ये हिरा बनसोडे म्हणतात, 'लोकहो, तुमच्या न्यायालयात मी फिर्याद आणली आहे. तुम्ही तरी मला न्याय द्याल का? पुढे त्या म्हणतात,

"आमची इज्जत लुटली जात आहे.

जातीयतेच्या धर्माध व्यासपीठावर

आमचे शील जळत आहे

धर्माच्या पानापानावर"

मग हिरा बनसोडे पुराण कथेतील दाखला देत आपल्या समाज बांधवांना म्हणतात

"हजारो द्रौपदींचे वस्त्रहरण होत असता

भीष्म पांडवांसारखे

खाली मान घालून बसू नका

आता तरी डोळ्यांवरची पट्टी उघडा

हा पराजित इतिहास बदलण्यासाठी

आव्हान देणारे बलदंड हात तुम्ही मला द्याल का?"

अशा माझ्या फिर्यादीला न्याय मिळेल का? असा विद्राही सवाल हिरा बनसोडे यांच्या कवितेतून व्यक्त होतो. आपल्या दुःखाना कुरवाळत बसण्यापेक्षा त्याला शब्दांत व्यक्त करण्याचा निर्भीडपणा त्या दाखवतात.

*ज्योती लांजेवार :

ज्योती लांजेवार यांच्या कवितेत सामाजिक आशय पुरेपूर भरलेला दिसतो. कारुण्याबरोबर त्वेषाची भावना त्यांच्या काव्यातून व्यक्त होते. स्त्रीमुक्तीच्या समस्येवर त्यांनी अनेक कविता लिहिल्या आहेत. 'अशा अंगाईसाठी' या कवितेतून गरीब निराश्रित तरुण स्त्री पोट भरण्यासाठी वेश्याव्यवसाय करते याचे हृदयद्रावक चित्रण आले आहे.

"आत तान्हुला रडतो

देह सजला माउली

पान्हा चोळीत गळतो...

... अशा अंगाईच्या साठी

वांझ राहिली असती

बाळा का आलास पोटी?"

अशा सत्य परिस्थितीचं करुण चित्रण करताना बाळासाठी अंगाई न गाऊ शकणारी स्त्री स्वतःच्या मातृत्वाचा धिक्कार करते. दारिद्र्य आणि उपेक्षा यांनी दलित स्त्रीचे जीवन लाचार बनले आहे. ज्योती लांजेवार यांचे काव्यसंग्रह –दिशा, शब्दनिळे आभाळ, अजून वादळ उठले नाही हे आहेत.

परंतु अशाप्रकारे स्त्रीवर अन्याय होताना ती करुणेचा विषय न होता ज्योती लांजेवार यांनी तिच्या वेदनेला प्रक्षोभकपणे व्यक्त केले आहे. 'काळाची गरज' या कवितेतून आपल्या मुलीला उद्देशून त्या म्हणतात

"मुली, तुझे प्रसाधन आटोप लवकर

पदर खोच कमरेला-दारापुढे

मोर्चा आहे."

स्त्रीचं कार्यक्षेत्र आता चूल आणि मूल यापुरतेच मर्यादित राहिलं नाही. आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडण्यासाठी व दाद मागण्यासाठी उंबरठा ओलांडून बाहेर पडायलाच हवं असं कवयित्री म्हणतात. ज्योती लांजेवार या कवयित्रींनी स्त्रीमुक्ती संदर्भात काळाची गरज ओळखली आहे.

*मीना गजभिये :

मीना गजभिये यांच्या कवितेतून ही स्त्रियांची अवस्था आणि समाजमनांचे विदारक चित्रण यांचा प्रत्यय येतो. त्या म्हणतात

"कितीतरी स्त्रियांचे वस्त्रहरण झाले

अजून कुणीच कसा कृष्ण आला नाही."

असा प्रश्न त्या समाजाला विचारतात. आणि त्याबरोबरच आमचा उध्दार हा स्वतः आम्हीच केला पाहिजे. त्याशिवाय गत्यंतर नाही असा आत्मोध्दाराचा मार्ग मीना गजभिये आपल्या कवितेतून सांगतात.

*डॉ.आशा थोरात :

आशा थोरात यांनी 'पानगळ' या आपल्या काव्यसंग्रहातून स्त्रीच्या दुःखांना प्रकट केले आहे. त्यांनी स्वतःच्या पीएच्.डी. प्रबंधातून आंबेडकरी चळवळीचे

पडसाद स्त्री लोकगीतातून कसे भावस्पर्शी व हृदयाचा ठाव घेणारे आहेत याचे हळूवार चित्रण करुन दलित स्त्रीची 'बाबासाहेब आंबेडकरांप्रतीची कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. आपल्या कवितेतून सुध्दा त्यांनी ही कृतज्ञता व्यक्त केली आहे.

“देव देव करता देवानं काय देल्लं
देवानं काय देल्ल सारं जीनं वाया गेल्लं।
आता घालू नका जोहार लागू नका पाया
भीमरायानं लावला बुध्दाचा हा दिवा।”

भीमरायानं जीवन जगण्यासाठी बुध्दाचा मार्ग स्वामिमानानं जगण्याचा मार्ग म्हणून दाखविला आहे. असा निर्धार व्यक्त करताना स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात जागृत स्त्रीचे हे चित्रण अतिशय बोलके झाले आहे. यातूनच दलितत्वांला विरोध करण्याची प्रेरणा मिळून दलित स्त्रीची सुधारणा होऊ शकते.

*प्रज्ञा लोखंडे :

दलित कवितेच्या तिसऱ्या पिढीचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे या महत्त्वपूर्ण कवयित्री आहेत. 'अंतस्थ', 'उत्कट जीवघेण्या घर्गीवर ' आणि 'मी भिडरू पाहतेय समग्राशी डोळा' हे त्यांचे काव्यसंग्रह प्रसिध्द आहेत. संपूर्ण नवीन दृष्टिकोनातून लिहिणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे यांच्या काव्यविष्कारातून बाबासाहेबांच्या स्त्रीविषयक विचारांचे मार्मिक दर्शन होते. स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचारांना चालनांच त्यामुळे मिळून जाते.

“धर्माची हिंस्त्र नखं
अतोनात वाढणारी
आणि काळोखाच्या बेटात
तू पेटवलेली विद्रोहाची ठिणगी
अजून धुमसणारी”

आंबेडकरांनी दिलेली जगण्याची प्रेरणा घेऊन उध्दार करण्यासाठी निघालेल्या समाजाला अददल घडवण्यासाठी प्रस्थापित समाज प्रयत्नशील असतो. प्रज्ञा लोखंडे म्हणतात

“विमुक्त कधीच नव्हतं
आईपण

नामांतर लढा तीव्र होताना
 तिला केलं गेलं नागवं
 भररस्त्यात भरचौकात
 दलितांना घडा शिकवण्यासाठी"

तेव्हा या कवयित्रीचे मन बंड करून उठते. स्त्रीमुक्ती साठी स्वातंत्र्यासाठी विद्रोह करणारी प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता आहे.

अशाप्रकारे काव्यलेखांना बरोबरच दलित लेखिकांनी साहित्याच्या विविध अंगांना स्पर्श केला आहे. प्रा. कुमुद पावडे या आघाडीच्या दलित लेखिका आहेत. त्यांनी स्वतः शूद्र असूनही जिद्दीने संस्कृत शिकले व पंडित झाल्या. आपल्या कथांच्या माध्यमातूनही स्त्री ही पुरुषांपेक्षा कमी नाही व दलित मुलगीही शिक्षणाने क्रांतीकारी चळवळीत सहभागी होऊ शकते याचे चित्रण केले आहे. याशिवाय 'माज्या जलमाची चित्तरकथा' 'शांताबाई कांबळे', 'जिणे आमुचं' 'बेबीताई कांबळे' आणि 'मिटलेली कवाडे' मुक्ता सर्वगोड यांनी वास्तवदर्शी आत्मकथनं लिहून या दलित लेखिका स्त्रीमुक्तीच्या पुरस्कर्त्या बनल्या.

अशा दलित लेखिकांच्या स्त्री मुक्ती संदर्भातील लेखनाविषयी मिनाक्षी मून म्हणतात, "आमचे स्त्रीत्व आमच्या विकासाच्या आड येत नाही" या बौद्धकालीन सोमा भिक्षुणीच्या आत्मविश्वासाच्या उद्गाराची आठवण होऊन बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री विकासास पोषक असा जो मानवतावादी बौद्धधम्म दिला ती धम्मचळवळ भविष्यात गतिमान व स्थिर होईल हा आशावाद मनामनाला उत्साहित करणारा ठरतो"^{१७}

एकूणच मराठी वाङ्मयातील पहिली दलित कवयित्री म्हणून संत सोयराबाई यांचा उल्लेख केला जातो. संत चोखामेळा आणि संत सोयराबाईंचा तत्कालीन समाजाने हीन जाती वर्गातील म्हणून अतोनात छळ केला. परंतु जात, अस्पृश्यता, हीनता, शुद्धता ईश्वरभक्तीच्या आड येत नाही असे सोयराबाईंचे म्हणणे होते.

"देहासी विटाळ । म्हणती सकळ ।
 आत्मा तो निर्मळ । शुध्द बुध्द ।
 म्हणूनि पांडुरंगा । वानी तसे थोरी ।
 विटाळ देहांतरी । वसतसे ।
 देहाचा विटाळ । देहीच निर्घारी ।

म्हणतसे महारी । चोखियाची ।”

सोयराबाईप्रमाणेच संत जनाबाईनी असे करुणोत्कट आत्मनिवेदन केले आहे. हीन शूद्र कुळात जन्मलेल्या जनाबाईना वर्णव्यवस्था , वर्गव्यवस्थेमुळे नितांत विठ्ठलभक्ती असूनही दासीच बनावे लागते. विठ्ठल नामातच जीवनाचे कल्याण आहे असे त्यांचे म्हणणे होते.

“नाम फुकट चोखट । नाम घेता न ये वीट
जड शीळा ज्या सागरी । आत्मरामे नामे तारी
नाम विठोबाचे घ्यावे । मग पाउल टाकावे
नाम तारक हे थोर । नामे तारिले अपार”

प्राचीन काळापासून संपूर्ण दलितांच्या जीवनाची वेदना , दुःख एखादया दुर्घर रोगाप्रमाणे आहे. परंतु संत सोयराबाई आणि संत जनाबाई यांच्या वेदनांमधून तक्रारीचा सूर जाणवत नाही. तर हीनपणाचे अपार दुःख त्यात सामावले आहे.

आधुनिक दलित कवितेने मराठी साहित्याचे क्षेत्र विस्तारीत केले आहे. दलित कवितेतील ‘दलित ’ हा शब्द जातिवाचक किंवा मूल्यवाचक नाही. अनेक शतकांच्या दीर्घ प्रवासानंतर डॉ. बाबासाहेबांच्या मानवमुक्ती लढयातून ज्यांना आपले स्वत्व गवसले, अस्मिता लाभली त्या समाजाच्या जाणिवेचा वेगळेपणा ‘दलित ’ या शब्दातून प्रत्ययास येतो.

दलित कवितेविषयी भालचंद्र फडके म्हणतात “केवळ आक्रोश ही कवितेची प्रकृती नसते. आविष्कार ही कवितेची प्रकृती आहे आणि हा आविष्कार साक्षात्कारी अनुभवांचा असतो. ‘दुःखसुध्दा काट्यांनी शिवायची आहेत’ असे म्हणणारी कविता म्हणजे केवळ आक्रोश नव्हे. तर आपल्या समाजव्यवस्थेत अन्याय सोसताना जे जाणवत असते ते कवितेत आविष्कृत होते.”^{१८}

एक विशिष्ट जीवनसंदर्भ, घेऊन आलेली ही दलितांची कविता आहे. मानवतावादाचा एक वेगळा जीवनदृष्टिकोन त्यामागे आहे. तळागाळातील लोकांचा, हीन समजल्या गेलेल्या समाजातील संवेदनशील मनाचा तकानुशतकं दबलेला आवाज-कोंडलेला हुंदका या दलित कवितेतून व्यक्त होतो. आणि यापुढेही सदोदित होत राहणार. कारण दलित कविता विशिष्ट वर्गापुरती मर्यादित नसून संपूर्णपणे क्रांतीकारक माणूस घडवण्याचे ऐतिहासिक कार्य या कवितेच्या माध्यमातून होत आहे.

निष्कर्ष :

१. साठोत्तरी मराठी कवितेने आशय आविष्काराच्या बाबतीत नवे रूप धारण केले. त्यात नवकवितेने अनेक प्रयोगही साकारले.
२. नवकवितेने अनेकाविध रूपं साकारताना आत्मपीडा, आत्मशोध आणि संघर्ष यातून दलित कवितेचा उदय झाला.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात 'हिंदू कोड बिला' ची स्थापना करून दलित समाजाचा उध्दार करण्यासाठी प्रथम स्त्री दास्यविमोचन केले.
४. आंबेडकरी चळवळीच्या प्रेरणेतून आत्मोध्दाराच्या मार्गाने अनेक दलित स्त्रिया शिक्षण घेऊन, माणूस म्हणून निर्भीडपणे स्वाभिमानाने जगू लागल्या. स्वन्दुःखाचा आणि वेदनेचा आविष्कार दलित स्त्री लेखनातून मांडू लागली.
५. दलित कविता केवळ आक्रोश नाही तर एकूण मानवतावादाचा पुरस्कार करण्यारी ऐतिहासिक घटना आहे.
यापुढील प्रकरणामध्ये लघुप्रबंधाचा विषय असलेल्या प्रज्ञा लोखंडे यांचे वाङ्मयीन चरित्र, सामाजिक भूमिका, त्यांचे काव्यसंग्रह आणि त्यांच्या कवितेचे वेगळेपण यांचा शोध घेतला जाईल.

संदर्भ :

- १) डॉ. अश्विनी घोंगडे - 'स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजना'
 प्रकाशन - दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
 आवृत्ती - प्रथमावृत्ती १९९३, पृ. ९४
- २) तत्रैव - पृ. ४७
- ३) डॉ. अनिल सपकाळ - 'स्त्रीवादी आणि दलित साहित्य'
 महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका क्र. ३००,
 जानेवारी-फ्रेब्रुवारी - मार्च २००२.
- ४) डॉ. अश्विनी घोंगडे - उ.नि.पृ. ४७
- ५) गीता साने - 'भारतीय स्त्रीजीवन'
 प्रकाशन- मौजप्रकाशन, मुंबई,
 आवृत्ती- प्रथमावृत्ती १९८६, पृ. २०
- ६) डॉ. अनिल सपकाळ - उ.नि.पृ. ७३, ७४
- ७) डॉ. रा.ग.जाधव - 'साहित्य व सामाजिक संदर्भ'
 प्रकाशन- कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे,
 आवृत्ती- प्रथमावृत्ती, पृ. १८२
- ८) डॉ. अश्विनी घोंगडे - उ.नि.पृ. ९४
- ९) डॉ. रविंद्र ठाकूर - 'प्रवाह आणि प्रतिक्रिया'
 प्रकाशन- स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद,
 आवृत्ती - प्रथमावृत्ती १९९९, पृ. ११८

- १०) डॉ. अश्विनी धोंगडे - उ.नि.पृ.१०४,१०५
- ११) प्रज्ञा लोखंडे - 'अंतःस्थ' प्रस्तावना,
प्रकाशन- डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे
आवृत्ती- द्वितीय आवृत्ती, २० सप्टेंबर
२००४
पृ.१७
- १२) डॉ. रा.ग.जाधव - 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता'
प्रकाशन- प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,
आवृत्ती- प्रथमावृत्ती, १९९६, पृ.१५४
- १३) तत्रैव - पृ.११
- १४) तत्रैव - पृ.१३
- १५) डॉ. अश्विनी धोंगडे - उ.नि.पृ.१०९
- १६) डॉ. ललिता कुंभोजकर - 'दलित कविता : एक दर्शन'
प्रकाशन - प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
आवृत्ती - प्रथमावृत्ती १९८४ पृ.१४
- १७) मिनाक्षी मून - (स) : 'फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ'
प्रकाशन - समता प्रकाशन, नागपूर,
आवृत्ती - प्रथमावृत्ती २००२, पृ.७२
- १८) डॉ. ललिता कुंभोजकर - उ.नि.पृ.९